

ILON GÁBOR

Az „Őrség” és a „Vendvidék” régészeti öröksége

2. RÉSZ

A római- és a népvándorlás kor embere a tájban

Az Őrséghez legközelebbi antik eredetű fontos település a Római Birodalomhoz tartozó *Municipium Aelium Salla* (Zalalövő). Nevét az ősi indoeurópai eredetű ’patak, folyóvíz, áramlás’ értelmű *Sala* folyóról kapta, amelynek fontos átkelője mellett helyezkedett el. *Sal* vagy *Sala* alakban a pannóniai szláv nyelvből került a magyarba. *Sala* alakban történő ejtése az Őrségben napjainkig él, de Szalafő máig használatos neve is ezt őrzi.¹ A térséget nagyjából észak–déli irányban az újkőkori óta bizonyosan és folyamatosan, így a római korban is élő ún. Borostyánkő út (1. rész 2. kép), amely a már említett *Salla* határában lépte át a Zala folyót, majd *Katafa* (*Ad Arrabonem*) térségében a *Rábát* (*Arrabo*), ahonnan *Szombathely* (*Savaria*) érintésével halad tovább *Deutsch Altenburg* (*Carnuntum*), azaz a Dunai Limes felé, majd azon túl a Baltikumig. A főút megépítéséhez bőséggel állt rendelkezésre a folyami kavics, így az út nyomvonala a terepen, de a levegőből is – az egyre intenzívebb mezőgazdasági művelés pusztító hatása ellenére – még ma is jól látható. A települések területén belül

1 Kiss Gábor – Zágorkhidi Czigány Balázs: A Vas megyei Őrség településtörténeti előzményei. In: Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások. Szerk. Liska András, Szatmári Imre. Békéscsaba, 2012. (továbbiakban: Kiss – Zágorkhidi Czigány, 2012.) 502–503. p. (Tempora obscura; 3.)

vagy mésszel oltott kavicsburkolatot (*Salla*) vagy bazaltot (*Savaria*) használtak. A főúttal párhuzamosan, illetve a mérnöki kitzítés (*centuriatio*)² szerinti szabályos elrendezésű mellékutak futottak.³ Ma már több, esővíz elvezető árkokkal rendelkező mellékút egy-egy szakaszát és két útkereszteződést is ismerünk Vas megyében.⁴ Egy ilyen mellé-

2 A colonia 708 x 708 m oldalhosszúságú, szabályos nagyságú földterülete. Lásd erről Borhy, László – Czajlik, Zoltán – Bödöcs, András: Neue Wege der Erforschung des Siedlungs- und Wegenetzes im römischen Pannonien. In: Leben auf dem Lande. 'Il Monte' bei San Gimignano. Ein römischer Fundplatz und sein Kontext. Hrsg. Günther Schörner. Wien, 2013. 333. p.

3 Bödöcs, András – Kovács, Gábor – Anderkó, Krisztián: The impact of the roman agriculture on the territory of Savaria. = Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, 2014. Ser. 3. No. 2. 321–332. p.

4 Ilon Gábor: Egy valódi „Via Rustica” Savaria territoriumán. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 25/3. Pars Archaeologica, 2000–2001. Szerk. Uő. Szombathely, 2002. 69–82. p.; Uő: 22. Nemesbőd–Csepregi-völgyre-dűlő I. (Vas m., 6. lelőhely). In: Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2008. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp., 2010. (továbbiakban: Ilon, 2010.) 32. p.; Uő: 30. Vép – Surányipatak Ny-i oldala (Vas m., 8. lelőhely). In: Évkönyv és jelentés a K.Ö.SZ. 2009. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp., 2012. (továbbiakban: Ilon, 2012.) 31. p. Továbbá még közöletlenek a Szombathely, Tűzkerék utca nyomvonalában – itt egy útkereszteződés mellé hamvasztásos sírt helyeztek – és a folytatásaként az Aranypatak lakópark területén, valamint a távolabbi Torony határában általam feltárt szakaszok. Mindezek információit – hivatkozás nélkül – több munkájában Bödöcs András használta fel. 2008-ban Farkas Csilla a szombathelyi Decaton áruház közelében, valamint Horváth Ciprián 2009-ben a Kőszeg–Lukácsházi víztározó területén is feltárt ilyen útszakaszt.

kút gázlója vagy víz melletti települése lehetett Kerkákápolna területén, a Malomárók és a Kerka összefolyásának környékén. Létezésére az 1950–1960-as években a gázlónál fürdőző falusi gyerekek által a felszínről gyűjtött, többségükben a 4. századból származó pénzek (1. kép 1a-b)⁵ és egy ún. egygombos erősprofilú bronz fibula 70–130 közé keltezhető késői változata (2. kép 1a-b) utal.⁶ A vasútépítés során Sosztarits Ottó tárta fel a pankaszi vízműnél egy út átkelőjét. (3. kép 1.) Ez a Kerkára merőlegesen fut és Ivánc irányába tart, ahol a közelében temető, jelen esetben halomsírok láthatók. Majd Arrabonál (Katafa határában) éri el a Rábát. A másik irányban Poetovio (ma: Ptuj, Szlovénia) felé megy. A Kerka keleti völgyében egy kisebb jelentőségű út is haladt, amelynek állomásait Nagyrákos, Őriszentspéter, Szalafő, Farkasfa és Kétvölgy jelentette.⁷

A szalafői egyik halomsírmézőről fentebb a kutatástörténetnél már említést tettem. Mócsy András (1. rész 5. kép 1.) és Sosztarits Ottó (1992) más és más halomsírmézőben, de egy-egy már előttük kirabolt halomban kutattak, amelyekben kőkonstrukciók jelölték/védtek a temetkezéseket. Ezekről északnyugatabbra, Rábafüzes határából tudunk még egy halmos temetkezés 1932. évi megásásáról. Szentgotthárdi

gimnáziumi tanárok gyermek csontvázát, mécseset, üveg- és bronztöredékeket találtak. A helyi iskolába, illetve magángyűjteménybe került leletek hollétéről ma sajnos nincs hírünk. Egy további sírt ugyanitt a szombat-helyi Horváth Antal tárt fel, amelyből egy bronz delfin szobrocskát is kiemelt.⁸ Ugyanakkor érdemes az olyan adatokra is figyelni, mint amelyet Kisrákos határából a földrajzi nevek gyűjtésekor lejegyeztek. A Török-hányás elnevezésű dűlőben három–négy kiemelkedésről beszéltek a helyiek. Ezek akkor 70–80 cm magasak voltak. Az adatközlők még arra is emlékeztek, hogy a már kihalt Novák család egyik tagja ásott ott és sok pénzt talált.⁹ Az emberi emlékezetben megőrződött kép alapján én ezeket római kori halomsíroknak vélem. Kérdéses, hogy ma, fél évszázaddal később vaján még láthatók-e vagy már elszántották-e ezeket a tumulusokat? Természetesen, ahol temető volt ott a közelben – belátható távolságban, értsd néhány száz m – településeknek is lennie kellett – és viszont.¹⁰ Római kori megtelepedést jeleznek még a Bajánsenye–Dávidháza, Kerkákápolna, Őriszentspéter, Pankasz, avagy a Szakonyfalu határában felszínről gyűjtött római kori

5 Torbágyi Melinda (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) numizmatikus meghatározását e helyen is köszönöm.

6 A tárgyakat évekkel ezelőtt Balek Tamás gyűjtötte össze a falu, akkor már idős férjaitól. Köszönöm szívességét, hogy megismerhettem ezeket és publikálásukat lehetővé tette. Köszönöm Marton András (Párizs) kormeghatározáshoz adott szakmai segítségét. *Kovrig Ilona*: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. Bp., 1937. 15–17. p., V. tábla 45.; *Merczi Mónika*: Római kori fibulák Perbálról és Zsámbékról. In: *Studia Comitatusi*. 35. A Ferenczy Múzeumi Centrum évkönyve. Szerk. Véri Dániel. Szentendre, 2017. 73., 79. p., 2. tábla, 1. táblázat.

7 *Redő Ferenc*: The Kerka Valley in the Roman Age. = *Antaeus*, 2005. 105–108. p., Fig. 2–4.

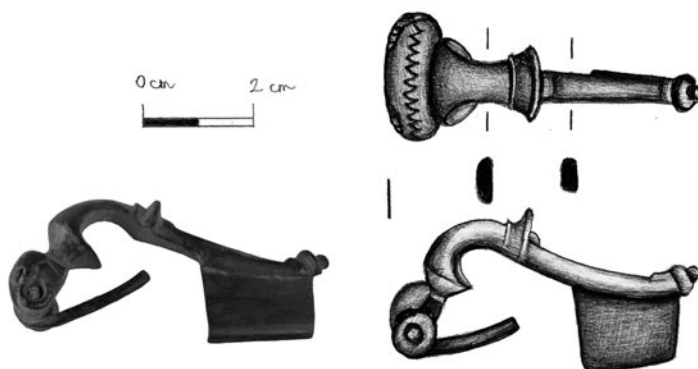
8 *Valter Ilona*: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk. Kuntár Lajos, Szabó László. Szombathely, 1981. (továbbiakban: Valter, 1981.) 30. p.

9 Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos, Végh József. Szombathely, 1982. (továbbiakban: Balogh – Végh, 1982.) 486: No. 52.

10 *Draxler, Ilse – Lippert, Andreas*: Pollenanalytische Daten und eine archäologische Bestandsaufnahme zur frühen Siedlungsgeschichte im Gebiet zwischen Raab und Mur (Österreich, Slowenien, Ungarn). Mit pollenanalytischen Beiträgen von Tibor Cserny, Elvira Bodor-Nagy, Metka Culiberg, Lucia Wick, Ruth Drescher-Schneider, und einem geologischen Beitrag von Julian Pistotnik. Wien, 1999. (továbbiakban: Draxler – Lippert, 1999.) 350. p., Karte 7., Tab. 6. Redő Ferenc munkája. (*Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt*; 56/1.)

1. kép: Római kori pénzek, Kerkáskápolna–Gázló/település (Fotó: Kiss E. Csaba, 2020.)

2. kép: Római kori ruhát összekapcsoló díszű, Kerkáskápolna–Gázló/település (Rajz: Kenesei Nagy Ágnes és a szerző fotói, 2020.)

3. kép 1: Római kori út részlete Pankasz határában (1998), 2: Padlótéglá ugyanonnan (A szerző fotói, 1998., 2018.)

emlékek is. 1887-ből és 1906-ból is van tudomásunk Őriszentpéteren edények – köztük üveg – és tűzhelynyomok előkerüléséről. Az előbbi adatok sír(ok)ra, az utóbbiak talán településre, de nem kizárható, hogy hamvasztásos sírokra utalnak.¹¹ A pankaszi római kori út árkában és mellette nagy mennyiségű tetőcserép, hombáredény és fazéktöredék kíséretében ép, hatszögletű égetett agyag padlómozaik, (3. kép 2.) vas lóvakaró és üvegtöredék is a Savaria Múzeum gyűjteményébe került.¹² A települések egy része a Zala, másik része a Kerka vízfolyása mellett futó útra fűződött fel. Meglehetősen jól ismerjük és korabeli lelőhelyekben – falvak (*vicus*), birtokközpontok (*villa rustica*), halomsírmezők – gazdag, a Zala és a Kerka-völgye pl. Csesztreg, Kerkabarabás, valamint a szomszédos országok határos régiói (a Mura mente és a Murát a Rábával összekötő út környéke).¹³

Ismereteink a térség kora népvándorlás-és kora középkoráról – mondhatni – sekélyesek és bizonytalanok. Az 5. század végén – 6. század közepe táján egy rövid ideig tartó germán jelenlétet vél igazolhatónak a kutatás a közeli kismákfai korai keresztény emlékekkel. Ennek kapcsán Tóth Endre, az MNM régésze tömören így írt a korszakról: „... *Kismákfa a Rába folyó mellett fekszik ... Olyan területen, amely a római uralom megszűnése után senki földje: a későavar korig nem bizonyítható, hogy a népvándorlók közül bármely nép a vidéken letelepedett volna: sem az 5. században a keleti gótok, sem a langobardok, sem a korai avar megszállás...*”¹⁴ Mielőbb meg kellene ismerni, ha

lehetséges e népek régészeti örökségét! Hogy sok esetben mennyire meghatározó a véletlen szerepe a régészeti kutatásban, ami azután komoly következménnyel járhat a történettudomány számára is, álljon itt egy példa. A szelestei temető 2013. évi feltárásáig¹⁵ – amire a 86. sz. főút új nyomvonala megelőző ásatásai közben került sor – egyetlen langobard temetőt sem ismertünk a már 1 évszázada régészetileg kutatott Vas megyéből, de azóta sem tudunk újabbról. Haloványak, de hangsúlyosak a Zala és kicsinyítőképzős származéka a Zelice/Szelice, ma Szőce-patak ('Kis-Zala') valamint a Krka és hasonló alakja a Kerca/Kercsica ('Kis-Kerka', szlovénül Mala Krka) víznevekre utaló pannóniai szláv nevek, amelyek a magyar nyelvbe is átkerültek.¹⁶ Egyértelműen utalnak arra az etnikumra, akik a két vízfolyás mentén már a 7. század elejétől¹⁷ a 10. századig (?) – egy ideig avar majd frank fennhatóság (?) alatt – tömegesen (?) éltek. A most vizsgált régió a nagy avar kori összefoglaló régészeti–térképészeti feldolgozás eredményei szerint a szlávok által lakott, de az avarok megszállási övezetén kívüli, ámde felügyelt terület volt.¹⁸ De hogy valójában

11 Valter, 1981. 30. p.

12 Sosztarits Ottó ásatása. Közöletlen.

13 Draxler – Lippert, 1999. 348–350. p., Karte 6., Tab. 6.

14 Tóth Endre: A kismákfai ezüsttálka. = Lapok Vasvár történetéből, 1994. 6. sz. 1–6. p. (Panniculus Ser. C. No. 38.); https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vasvar/pages/1994_06_LAPO_K_Vasvar_Tortenetebol.htm (Megtekintve: 2019. augusztus 9.)

15 Pap Ildikó Katalin: Nemesfémek, ékkövek, fegyverek. Germán temető a Vas megyei Szelesten. = Ókor, 2016. 1. sz. 108–113. p.; Úő: Savaria keleti temetője és a szelestei germán temető épített és tegulás sírjai. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 38., 2016. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2016. 100–104. p.

16 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 503. p.

17 Ezt a dátumot a történeti Vas megyének a mai Szlovéniában található részére érti a szerző. Dénes József: A felsőlendvai uradalom falvainak azonosítása. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 23/3. Pars archaeologia, 1996–1997. Szerk. Ilon Gábor. Szombathely, 1998. 371. p.; Ez a Pókaszeptk–Zalakomár csoport. Lásd erről Szőke Béla Miklós: Borders, border defences and border guards in the early Middle Ages. = Antaeus, 2006. (továbbiakban: Szőke, 2006.) 118. p.

mikortól és meddig éltek itt a szlávok,¹⁹ másként a magyarság előtti szláv „öslakosság” – erre nincsenek régészeti adataink. A helynevek ugyan feltűnően sűrűsödnek Vasvár környékén,²⁰ de ezek keltezése vitatható. A Vas megyei Tömörd határában és a későbbi magyar gyepűlven²¹ feltárt nemeskéri típusú kohókat a 9. századra datálta a kutatás és a frank Ostmarkhoz kötötte, de onogur eredetű avar

mesterekkel hozta összefüggésbe. Gömöri János „A nyugati országrészen kevesebb háborítással tovább élő avarok tipikus vaskohóiról” és Zala megyei szláv (?) gödörműhelyekről írt.²² A rábagyarmati templom felújítását megelőző kutatás során állítólag a 7–8. századra keltezhető edénytöredékek²³ is napvilágra kerültek. Ezek talán az Avar és a Frank Birodalom keleti határvidékét, egy jó stratégiai fekvésű települést/megfigyelő helyet sejtetnek. Ez jól beleillik a 826–828-ig létező frank fennhatóság területébe. A frank „uralom” meglehetősen felszínes és erőtlen lehetett a térségben, hiszen a Száva melletti szláv törzsfő, Ljudevit ellen is 7 éven át (819–825) vezettek sikertelen hadjáratokat. Nem gondolhatjuk, hogy a jóval nagyobb hatalmú avar kagán ellenében a frankok eredményesen léphettek fel. Így az avar vazallus fejedelemség nyugati határa a 9. század első felében a Fischa vízfolyásánál volt.²⁴ A frank *Oriens* tartomány elsősorban a Felső-Dunavölgyre terjedt ki. Pannónia – véleményem szerint – csak az óhaj szintjén tartozott hozzá. A Zala-völgyében a 840-es évek elején Zalavár/Moseburg/Mosapurcon/Mosaburg központtal létrehozott Nyitráról (ma: Nitra, Szlovákia) menekült szláv Priwina vazallus frank grófságának népi alapját a szlávok – vele jött és helyben találtak, köztük a bolgárok elől 820 táján ide menekül délszlávok –, az itt élő

18 Szőke, 2006. 123–124. p.; *Szentpéteri József*: Az avar hatalmi központok kutatástörténetének kezdetei. Tomka Szászky János Hunnia Occ. Abarica című térképlapja 1751-ből. (továbbiakban: Szentpéteri, 2016.) In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk. Csécs Teréz, Takács Miklós. Győr, 2016. (továbbiakban: Csécs – Takács, 2016.) 715. p. 3. kép, 716. p. 4. kép.

19 Savaria környékén is csak a 9. századi betelepüléseket feltételezi *Vékony Gábor*: Recenziók és hozzászólások Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágorhidi Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. (Szombathely, 1998. 259 old.) című könyvéhez. = *Vasi Szemle* (továbbiakban: VSZ), 2000. 1. sz. 140. p.; Napjainkig Vas megye területéről csupán egyetlen szláv régészeti leletanyagú lelőhelyről tudok. Ez a jánosházi Leier Betonelem gyár építése előtti 2004. évi ásatáson, a 8. és 84. sz. főút kereszteződése mellett került elő. Máig feldolgozatlan. *Farkas Csilla*: *Jánosháza – Országúti dúlő*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon, 2004*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2005. (továbbiakban: Kisfaludi, 2005.) 232–233. p.; Még a Románia területén található Székelyföld szláv népségéről is jó fél évszázada rendelkezünk már ismeretekkel. *Benkő Elek*: *A középkori székelyek*. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. (továbbiakban: Benkő, 2010.) 222. p.

20 Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Szombathely, 2000. (továbbiakban: Kiss, 2000.) 283. p. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei; 2.)

21 A *gyepű* és *gyepűelve* kifejezések a népszerűsítő irodalomban, de gyakran a szakirodalomban is összerosódnak. Az előbbi mesterséges – pl. sánc, árok – és természetes – pl. patak, mocsár – akadályokból kialakított védmű, amelyen csak az ellenőrzött helyeken, azaz a *kapukon* – Kapuvár, Vaskapu, Németkapu – lehetett átmenni. A gyepűlven pedig a gyepű előtti lakatlan terület értünk. Mindezekről később bővebben lesz szó.

22 *Gömöri János*: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. 1. Vasművesség. Sopron, 2000. (továbbiakban: Gömöri, 2000.) 203–205., 237., 246. p. táblázat; *Uő*: A 9–10. századi vaskohászat. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. (továbbiakban: Kovács, 1994.) 264., 267. p. (A honfoglalásról sok szemmel; 1.)

23 P. Hajmási Erika közöletlen feltárása és ásatása közbeni szóbeli közlése.

24 A Lajta mellékfolyója. *Bóna István*: Az avar birodalom végnapjai. In: Kovács, 1994. 74. p.; *Szentpéteri*, 2016. 717. p. 5. kép.

késő avarok és a frankok (bajor) képezték. Azaz Priwina „*mindenhonnan összegyűjtötte a népeket*”²⁵ ahogy erről a korszak forrásai írnak. Ugyanakkor tudni kell, hogy egy a korszak megyei kutatásával kapcsolatos, tanítványaimmal jegyzett írásom²⁶ ezredfordulón történt megjelenése óta sem történt lényegi előrelépés,²⁷ vagyis a késő avar kor, avar kor végi/9. századi hazai kerámia elkülönítése még nem történt meg. Akkori elemzésünk végén megállapítottuk, hogy a Rábától nyugatra talán csak a legkésőbbi avar korban történhetett meg a betelepülés.²⁸

A késő avar kor – a 9. század időszakából a megyéből mindösszesen 37 település határából 46 lelőhelyről tudunk, amelyek közel fele csak szórvány adat. (1. táblázat) A most vizsgálat alá vett területhez – a mai Vas megyében – legközelebb pedig csupán

a körmendi Fő téren 2010-ben feltárt, egyetlen késő népvándorlás kori gödör leletanyagát ismerjük.²⁹ Ez a már évezredek óta jelentős Rába átkelőre,³⁰ annak ellenőrzésére utal. Kissé távolabb van, de a legjobban feldolgozott, etalon és nagy kerámia leletanyagot biztosítja a Zalavár–várszigeti, 840 körül megtelepedő fent már említett frank vazallus szláv Priwina erődített nemesi udvarházából közölt.³¹ Tomka Péter a 9. század első felében – vazallus térség, divatváltás – nyitott kisalföldi temetőben (Csorna–Hosszúdombok, Páli–Dombok) tett megfigyelései alapján csak az avar – és más? – népek átcsoportosítására és nem új népességre voksol.³² Véleménye kapcsán érdemes Szőke Béla Miklós³³ álláspontját hosszabban idéznem: „1.) A *sopronkőhidai temetőt legkorábban akkor létesítették, amikor a gyepeű, mint a nyugati határ védelmét*

25 Szőke Béla Miklós: A Kárpát-medence a 9. században. In: Kovács, 1994. 80–81. p.; Müller Róbert: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar–Borjúállás-szigetről. In: Kovács, 1994. 97. p.

26 Ilon Gábor – Hamvas Ildikó – Marosszéki Borbála: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. 1. rész. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények (továbbiakban: VHHK), 2000. 2. sz. 21. p.

27 Takács Miklós: Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8. – 10. Jahrhunderts im Spannungsfeld zwischen der verschiedenen Datierungsmöglichkeiten und ihren Einwänden. In: Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009. Hrsg. Bendeguz Tobias. Mainz, 2012. 145–166. p. (Römisch-Germanische Zentralmuseum – Tagungen; 17.)

28 Ilon Gábor – Hamvas Ildikó – Marosszéki Borbála: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. 2. rész. = VHHK, 2000. 3. sz. (továbbiakban: Ilon – Hamvas – Marosszéki, 2000.) 26–27. p.

29 Pap Ildikó Katalin: Késő népvándorlás kori leletek Körmen belvárosából. In: Csécs – Takács, 2016. 549–555. p., különösen 551. p.

30 A több ezer éve létező átkelők akár 2–3 km-t is „vándorolhattak”. Lásd pl. a Marcal esetében Külsóvatnál, de ugyanez Budapest vagy Belgrád esetében is igaz. Tanulmányok Külsóvat történetéből. Szerk. Ilon Gábor. Külsóvat, 1996. 332 p.; Ten thousand years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History. Ed. Gyöngyi Kovács, Gabriella Kulcsár. Bp., 2011. 352 p. (Varia Archaeologica Hungarica; 26.)

31 Gergely Katalin: Kora középkori kerámia Zalavár – Vársziget déli részéről. A Fehér Géza ásatásaiból származó leletanyag revíziója. In: „A cserépi igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” Regionalitás a középkori és kora újkor kerámiában. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között rendezett konferencia előadásai. Szerk. Tomka Gábor, Simonyi Erika. Bp., 2016. (továbbiakban: Tomka – Simonyi, 2016.) 41. p. (Opuscula Hungarica; 9.)

32 Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: Kovács, 1994. (továbbiakban: Tomka, 1994.) 102–103. p.

33 Szőke Béla Miklós: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling korban. A petőházi Cundpald-kehely és a sopronkőhidai temető helye és szerepe. = Soproni Szemle, 2000. 4. sz. 338. p.

A lelőhely	A lelet jellege	Az információ megszerzésének módja
Balogunyom*	település ?	terepbejárás, szórvány
Bük, Marx K. u. 3.	sír	ajándék, szórvány
Celldömök*	település ?	terepbejárás, szórvány
Egyházasbólyos–Felső major	település	terepbejárás, szórvány
Egyházsrádóc–TSz istálló	település ?	terepbejárás, szórvány
Gencspáti–Kápolnadomb	település ?	terepbejárás, szórvány
Harasztifalu*	település ?	terepbejárás, szórvány
Izsákfa–Bokodpuszta (Celldömök)	temető	ásatás
Ják–Cserhídi major	település ?	terepbejárás, szórvány
Kám, Kossuth u. 37.	település	helyszíni szemle
Kemenespálfa–Zsombékos	település	ásatás
Kenéz–Papréti	település ?	terepbejárás, szórvány
Kenyeri–Kálvária	sírok	???, szórvány
Kenyeri–Csikbai-dűlő	település ?	terepbejárás, szórvány
Kisunyom*	település ?	terepbejárás, szórvány
Körmeny–Fő tér	település	ásatás
Körmeny–Magyarszecsőd–Lápsa/Pap-tag	település	terepbejárás, szórvány
Kőszegfalva–Víztorozó területe	település ?	terepbejárás, szórvány
Lukácsháza–Hegyaljai-dűlő	temető	ásatás
Molnasszecsőd 8. sz. főúttól D-re	település ?	terepbejárás, szórvány
Nárai–Jáki úti belső-dűlő	település ?	terepbejárás, szórvány
Nemesbód–Csepregi-völgyre-dűlő I. ^Δ	település	ásatás
Ostffyasszonyfa–Kavicsbánya	település ?	terepbejárás, szórvány
Pinkamindszent–Kissásom–Nagysásom II.	település ?	terepbejárás, szórvány
Pósfa–Almás alja	település	ásatás
Rábapaty–Felsőpaty–Tetődomb	temető	elpusztult, szórvány
Répcelak–Várdomb	temető	ásatás
Répcelak–Galagonyás	település ?	terepbejárás, szórvány
Sárvár–Faképi dűlő	település	ásatás
Sárvár–Sítkei erdő	település	ásatás
Sárvár–Végh malom	temető, település ?	ásatás, szórvány
Sé–Kertalja-dűlő ^{ΔΔ}	település + sír	ásatás
Sorkifalud–Zalak	település ?	terepbejárás, szórvány
Szentgotthárd–Berek	vasfeld. telep?	ásatás
Szentgotthárd–Jakabháza	vasfeld. telep?	ásatás
Torony–Nyárspatak környéke	település ?	terepbejárás, szórvány
Torony–Hammat	település ?	terepbejárás, szórvány
Szombathely–Kőszegi út (+ Semmelweis u., Széll Kálmán u., Király u.) ^{***}	sírok	szórvány
Szombathely–Szent Márton-templom	temető	ásatás
Vasalja ^{**}	település ?	terepbejárás, szórvány
Vásárosmiske–Baksahegy	sírok	ajándék, szórvány
Vasasszonyfa–Gyöp	temető	ásatás
Vát–Telekes-dűlő ^{ΔΔΔ}	település	ásatás
Velem–Szentvid	templom, temető	ásatás + szórvány
Vép–Köküti-dűlő	település ?	terepbejárás, szórvány
Vép–Surányi-patak Ny-i oldala ^{ΔΔΔΔ}	település	ásatás

* A pontos lelőhely nem ismert.

** A kérdéses leletek római kori lelőhelyről származnak. A falu határából azonban két helyről ismerünk római kori emlékeket.

*** E szórványos adatok a távolságokat figyelembe véve minimum két temetőt jeleznek.

A szórvány jelzésű adatok forrásai: Ilon – Hamvas – Marosszéki, 200b. 16. p.; Pap, 2016a.

Δ Ilon, 2010. 32. p.

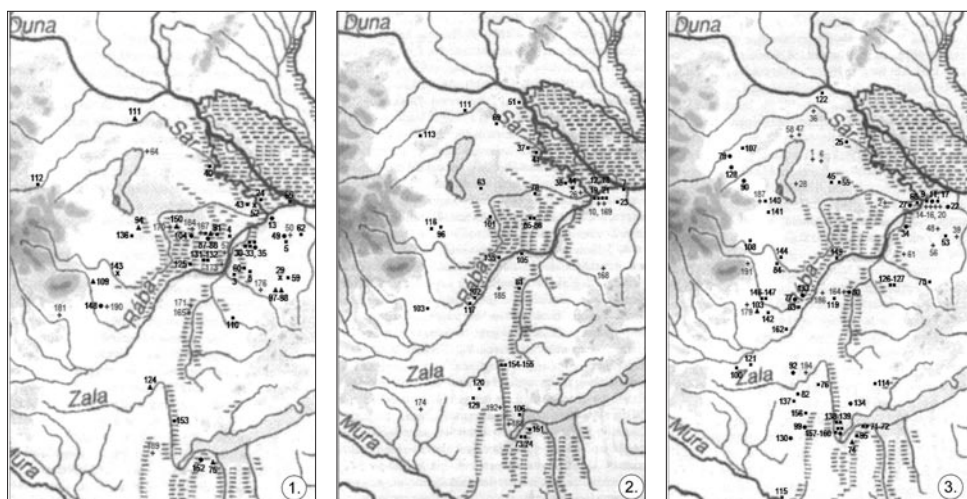
ΔΔ Ilon Gábor: Sé–Kertalja-dűlő (Vas megye). In: Kisfaludi, 2005. 278–279. p

ΔΔΔ Skriba Péter: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében. (Vát–Telekes-dűlő, Vas megye) =

AÉ, 2010. 209–244. p.

ΔΔΔΔ Ilon, 2012. 31. p.

1. táblázat: Vas megye 8–9. századi települései, temetői és szórvány leletei

4. kép: Nyugat-Magyarország 1: 10. századi, 2: 10–11. századi, 3: 11. századi sírjai, temetői és települései (Horváth, 2014. 347., 350–351. p. 75–77. kép nyomán)

biztosító terület, jelentőségét elveszítette, benépesítésének nem volt többé mesterséges akadálya. A temetőbe egy pogány közösség temetkezett, melynek sajátos, avar tradíciókon nyugvó temetkezési szokása, az áldozati állatot jelképező csonkolt marhakoponya eltemetése területileg jól körülhatárolható: az Ybbstól a Fertő tó környékéig terjedő Felső Duna völgye. Ez a terület feltűnően egybeesik az írott forrásokban a 9. század elejétől a század második harmadának elejéig külön néven emlegetett Avaria területével.

2.) A temető régészeti leleteinek döntő része az avar emléktanyag legkésőbbi, ún. avar kor végi fázisához tartozik (főleg ékszerek), ill. a Karoling birodalomban készült, s a 8–9. század fordulójára, a 9. század első harmadára jellemző (fegyverek, gyöngyök, használati tárgyak egy része). A legkésőbbi leletek körét azok alkotják, amelyek a század közepéig, második harmadának végéig voltak használatban – vagy ekkor kezdték őket viselni (pl. sarkantyú, karantán és morva típusú ékszerek, bizonyos gyöngyök).

Mindezek alapján a sopronkőhidai temető a 9. század elejétől a század második harmadának végéig lehetett használatban. Mivel azonban az embertani adatok szerint a relatív használat ideje nem lehetett 40–45 évnél hosszabb, igen valószínű, hogy a temetkezéseket csak a 9. század tízes éveiben kezdték el, és az ötvenes-hatvanas években hagytak fel velük.” Soraiból most csak egyetlen gondolatra hívnám fel a figyelmet: a 9. század első felében tehát a korábban „lakatlan” avar gyepeülvén emberek élnek! Ez a folyamat miért ne indulhatott (?) volna meg Vas megyében és azon belül a vizsgált területen is?

Összegezve az 1. táblázatba rendezett gyűjtésem, valamint a zalai és kislalföldi kutatás eredményeit, tényszerűen az tűnik megállapíthatónak, hogy: 1. Vas megyéből máig nem ismerünk egyetlen lelőhelyet sem a szláv–avar–frank évszázadokból Körmentől nyugatra és innen a Rábától délre a vizsgálatom tárgyát képező területen. 2. Ezt a helyzetet (fehér foltot) én a kutatás hiányával magyarázom. Semmi-

lyen logikus indokkal nem magyarázható ugyanis, hogy miért ne éltek volna e területen avarok és szlávok. Ráadásul vannak szórvány és különböző tudományokból származó adataink.

Hogy az avarok e területet soha nem szállták meg, és hogy a szlávok³⁴ eltűntek-e, vagy az új hatalom, a Magyar Királyság telepítette-e ki őket? ... Mai tudásunk szerint egyik kérdésre sem tudunk tényszerűen és korrekten válaszolni. Jelenleg ugyanis szinte teljesen lehetetlen a korabeli – értsd ez alatt a 9–11. századot (4. kép 1–3.) és a Magyar Királyságot! – legnagyobb mennyiségben itt a rendelkezésünkre sem álló régészeti leletanyag, azaz a kerámia alapján etnikumok szerint szétválasztani.³⁵ További problémát jelent, hogy a térségben a 9–10. századi szlávok és a 13. században megjelenő szlovének³⁶ anyagi kultúráját is meg kellene ismernünk és különböztetnünk! Másrészt azt is tudni véli a történeti kutatás, hogy a nomád hatalmak, így a 10. században a Dunántúlon is feltűnő magyarok is másként (?) jártak el a csatlakozott népekkel, törzsekkel ... és én egyébként azt gondolom, hogy a Magyar Királyság határvédelme folyamatosan változott. No, de ezekre a kérdésekre lejjebb rövidesen visszatérek!

34 Kiss – Zágórhidi Czigiány, 2012. 504. p.

35 Tomka, 1994. 100., 106. p.; *Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székekylek betelepülésének kérdéséhez.* In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László, Wolf Mária. Szeged, 2013. (továbbiakban: Révész, 2013.) 608. p. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről; 3.) Így fogalmazta ezt meg: „... A régészeti leletek esetében mindig különös óvatossággal kell eljárni, amennyiben azokat egy adott etnikumhoz kíséreljük meg hozzárendelni, ...”

36 Kiss – Zágórhidi Czigiány, 2012. 523–524. p.

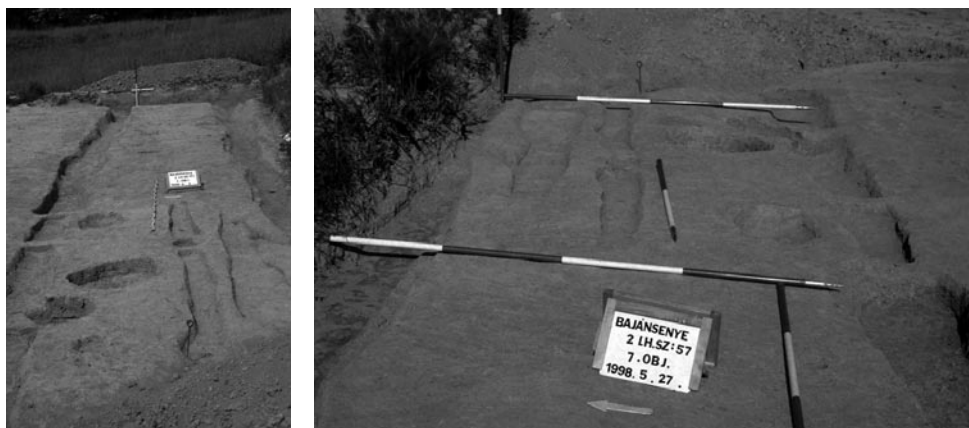
Az Árpád- és a középkor embere a tájban

A középkori Magyar Királyság lakott területeinek általam most vizsgálandó térsége régészeti szempontból szinte fehér folt. A tanulmányba felvett 26 mai település a Zala és a Kerka folyására, valamint a magyar névadású Rákos, Mogyorós és Hodos patakokra fűződik fel. Közülük azonban sajnálatos módon csupán 11 határából ismerünk Árpád-kori leletanyagot. (1. rész 1. táblázat.)

Elsőként Kétvölgy határában, az Apátisvánfalvára vezető út déli oldalán P. Hajmási Erika régész 1993 júliusában figyelte meg egy földbemélyített ház gödrét és annak kemencemaradványát.³⁷ Mindösszesen azonban csak egy falutelepülésen folyt valódi régészeti ásatás. Az őrségi vasút újjáépítését megelőző feltáráson (1997–1998) Bajánsenye határában, a dávidházi részen a 13–16. században egy település létezését dokumentáltuk. Egyik faszerkezetes, alapárkos, azaz a felszínen álló³⁸ és talán torná-

37 A lelőhelyen – amennyiben a Miniszterelnökség nyilvántartásában (száma: 43623) az azonosítás helyesen történt – Kiss G. Béla szentgotthárdi lakos akart farmgazdaságot kialakítani a 060/173. hrsz. telken. A megfigyelés villanyvezeték szűk árkában történt. A Savaria Múzeumba (továbbiakban: SM) került edénytöredékek Ltsz. K. 93.6.1–3. A múzeum Régészeti Adattárában (továbbiakban: RA) eredeti jelentése és annak dokumentációja (fotó? rajz?) ma nem lelhető fel. Az alapadatot a település szabályozási tervéhez kiadott, igazgató (Horváth Sándor) által aláírt levél (kelt: 2000. december 6.) másolatából ismerem, amely a SM RA Ltsz.1119 alatt található.

38 Mindössze csak néhány ilyen szerkezetű házról tudunk a korabeli Kárpát-medencéből. Lásd erről Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. különösen 4–5. p.; Ilon Gábor: Újabb régészeti adatok a középkori Pápa történetéhez. In: Pápai Múzeumi Értesítő. 6. Bronzkor a Nyugat-Dunántúlon tudományos konferencia. In memoriam Mithay Sándor. Pápa, 1996. augusztus 26–28. Szerk. Uő. Pápa, 1996. (továbbiakban: Ilon, 1996.) 297–318. p.

5. kép 1–2: Középkori ház részlete, Bajánsenye–Dávidháza (A szerző fotója, 1998.)

cos építményének a részlete (5. kép 1–2.) is beleesett a vasút keskeny, feltárandó nyomvonalába. Edényeik jellegtelen töredékeit is begyűjtöttük, de a ház sártapasztásai³⁹ nem kerültek elő. Az utóbbi tényből akár szétszedhető faházra is következtethetünk. A gyepűelve egyik közeli településéről (1358: Lendva) írott adatunk is van ilyenre. A legközelebbi boronafalú, az ásatója által a 11–12. századra keltezett házról pedig Vasvárról tudunk.⁴⁰ A bajánsenyei házrészlet talán pontosabb datálásában segíthet, hogy a személynévi eredetű helynevek újabb csoportjába tartozik Dávidháza és Bajánháza is. Ezek ugyanabban a korszakban, a 14–15. század fordulóján

keletkezettek és egy településtörténeti folyamat részét jelentik. Talán ekkor alakult ki a Kerka völgyének végleges településszerkezete.⁴¹ Ugyanakkor ki kell mondanom, hogy ilyen előzmények után természetesen nem tudható, hogy a vizsgált terület korabeli falvai a nagy területen elhelyezkedő, szórt szerkezetűek, a szállás- vagy tanyaszerű, illetve az utcás–soros elrendezésűek sorába tartozhattak-e.⁴²

Az Őrség a korai magyar határvédelem nyugati alapelemének, a gyepűelvének egy része, annak területén található. A gyep szó műveletlen (lakatlan) földet, térelválasztó közt jelent. Ebben az értelemben a nomád népeknél a „senki földje”, ami több napi járóföldre terjedt ki. De a már letelepült és elrabolható értékeket termelő társadalmak – így a hont fogláló magyarok is – mesterséges védelmi rendszert – árok, sövény – építettek ki. Feltételezik, hogy „A korai magyar határ régió még nem volt azonos

39 Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy ezeket a talajerózió és az évszázadokon át történő szántás újra, láthatatlanul beolvasztotta a földbe.

40 P. Hajmási Erika: Vasvár, Járdányi P.I. utca-„Sörház” melletti beépítés” (Vas m.) (XXXV). In: Az 1989. év régészeti kutatásai. Szerk. Czeglédy Ilona. Bp., 1991. 79. p. No. 160. (Régészeti Füzetek; 1/42.); Tari Edit: Faépületek az Árpád-kor népi építészetében. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós, Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok, 2001. 160–176. p. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei; 58.)

41 Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: A Vas megyei Őrség településnevei. = Helynévtörténeti tanulmányok. 3., 2008. 220. p. (A Magyar Névtörténeti Intézet Kiadványai; 13.)

42 Wolf Mária: A tatárjárás. Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez. = Archaeologiai Értesítő (továbbiakban: AE), 2018. (továbbiakban: Wolf, 2018.) 124. p.

a mélységben tagolt, bonyolult védelmi erődítményeket és őrelemeket felvonultató későbbi gyeprürendszerrel, amely Géza fejedelem idejétől a tatárjárásig védte a nyugati határt. De a honfoglalóknak is kellett rendelkezniük határvédelemmel, hiszen a 917-ben támadó németeket a magyarok Brezalauspurcnál megállították, legyőzték.⁴³ 1043-ból van már adatunk a Rábca vízének lezárására mesterséges építménnyel (*opus*). 1030-ban és 1051-ben a német támadók ellenében felperzselik, elnéptelenítik a földet. Megjegyzem, ezt csak akkor lehetett és volt értelme megtenni, ha ott már valakik laktak! A gyeprü fogalma a 11. század folyamán a terület benépesülésével és a védelmi öv átalakulásával párhuzamosan egyre inkább a mesterséges védelmi vonal objektumaira – fatorlasz, földhányás, gát, árok, sövény, erődítmény – csúszott át. Ahogy a népesség növekedett és a Királyság lakott formában egyre inkább birtokba vette a Kárpát-medencét, úgy a szilárd, épített védelmi vonalak is egyre kijobb tolódtak és jelentették az országhatárt. Mivel a korábbi vonalak megmaradtak, így mélységében egyre tagoltabb rendszer alakult ki.⁴⁴ A gyeprü külső határának egy szakaszát a vizsgált régió szomszédságában és attól északra a Rábába torkolló Lapincs (Lafnitz) vízfolyása képezte, attól délebbre pedig a Muraköz sáncvonala. A gyeprüelve belső határán van a nagy valószínűséggel 955 után a központi hatalom által épített, úgynevezett vasvári sánc

43 Az említett települést általában Pozsonnyal azonosítják, de újabban felvetődött, hogy egy Mosaburg (Zalavár) központ körüli település (Brezlav vára) lehetett. Lásd *Tatár Sarolta*: Kál horka és nemzetisége a nyugati határvidéken. In: Hunok a történelemben és a hagyományokban. Szerk. Fehér Bence, Galambos István. Bp., 2015. (továbbiakban: *Tatár*, 2015.) 126–127. p. (TITE Könyvek; 9.)

44 *Kristó Gyula*: Gyeprü címszó. In: *Korai magyar történeti lexikon*, 9–14. század. Szerk. Uő. Bp., 1994. (továbbiakban: *Kristó*, 1994.) 242. p.

(1. rész 4. kép), ami egy faszerkezet és föld kombinációját jelenti.⁴⁵ (6. kép 1–2.) Természetes tehát, hogy Freisingi Ottó 1117–1118-ban még védelmi funkcióval illeti,⁴⁶ és hogy Gasztony (1269) és Csákány (1277) is örtelepülések.⁴⁷

Kristó Gyula történészi „felvezetése” után a legfrissebb, egyúttal a realitásokra, azaz régészeti tárgyi leletekre épülő feldolgozások⁴⁸ áttekintését követően az alábbi kép rajzolható meg. Horváth Ciprián alapos leletkatasztereinek térképei világosan tükrözik, hogy a Zala és a Kerka völgye térségében, azaz az Őrség és a Vendvidék területén – máig – egyetlen 10. századi tárgyat sem ismerünk. E századból a területünkhöz legközelebbi lelőhelyek, tehát a gyeprü belső vonalát jelzik: 181: Pinkaóvár (Burg, Ausztria), 148: Vasasszonyfa (Vas m.), 124: Pakod (Zala m.), 189: Szentpéterúr környéke és 177–178: Nagykanizsa.⁴⁹ (4. kép 1.) Ezeken túl volt ekkor a gyeprüelve, a lakatlan terület, illetve a külső gyeprüvonal, ami az Enns és a Lajta helyett, Horváth véleménye szerint 970–1063 között a Fische vízfolyásánál húzható meg.⁵⁰ A 10–11. században a belső gyeprüvonalat jelző sírok elhelyezkedése: 103: Ják, 120: Nagykapornak és 129: Pölöske (Zala m.). Ezekről nyugatra mindössze a Zala megyei Kozmadombja szórvány kardjáról tudunk. Utóbbi keltezésében kissé bizonytalan a szerző.⁵¹ (4. kép 2.)

45 *Kiss Gábor – Tóth Endre*: A vasvári „római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. = *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (továbbiakban: CAH), 1987. 102–103., 130. p., 2–3. kép.

46 *Vajk Borbála*: Adalékok Ikervár korai történetéhez. = *VSZ*, 2010. 6. sz. 710. p.

47 *Benczik Gyula*: Tótság és Őrség. Két Vas megyei tájnév keletkezéstörténetéről. = *VSZ*, 2010. 6. sz. 667. p.

48 *Kiss*, 2000. 321 p., 103 t. 2 mell.; *Révész*, 2013. 605–628. p.; *Horváth Ciprián*: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Szeged, 2014. (továbbiakban: *Horváth*, 2014.) 638 p.

49 *Horváth*, 2014. 75. kép.

50 *Horváth*, 2014. 342., 357. p.

6. kép 1: Dokumentálás előkészítése illegális gépi sáncátvágás után. Az előtérben Kiss Gábor régész. (Fotó: Zágórhidi Czigány Balázs, 2004.) 2: A vasvári kapu rekonstrukciója (Fotó: Zubrits Gábor, 2019.)

A 11. században már 100: Hegyhátszentmárton, 137: Sárhida és 130: Pusztaszentlászló sírjai jelzik a nyugat felé történő mozgást. Hegyhátszentmárton már a vasvári kaputól nyugatra, azaz a gyeptűlvén belül van!⁵² (4. kép 3.) Ugyanígy a nyugati, külső sáncon belül van az 1157-ben említett Gyarmat (Rábagyarmat), ami ekkor már a németújvári bencések birtoka.⁵³ A térségünket tekintve tehát megállapítható, hogy a gyeptűlve külső vonala a német térnyerés hatására (Augsburg: 955, Melk: 984)⁵⁴ egyre keletebbre kerül, a belső vonal pedig az idő múlásával és az előbbi mozgással párhuzamosan egyre inkább húzódik nyugat és délnyugat felé. Miközben a betelepülés/betelepítés is folyamatosan zajlik. A „lakatlan” területáv tehát egyre inkább zsugorodik. Az Őrség és Vendvidék területe azonban a 12. század elején még mindig a magyarok által „lakatlan”, a temetkezéseik nélküli zónában van. Pontosabban lenne, ha lennének bizonyító erejű, „kézzel fogható” régészeti ismereteink, amelyekkel azonban jelenleg nem rendelkezünk!

Vizsgálódásomat a vasvári sánctól nyugatra folytatva, a külső és belső gyeptűvonal közötti terület megszállása, azaz a falfalak és a templomok, valamint a temetők létrejöttének évszázada(i) ma sem igazán kidolgozott kérdés(ek). Közismert III. Béla 1183/1184. évi, a szentgotthárdi ciszterci koldulórendi kolostort birtokokkal ellátó adománylevele. A 12. század végén épített 44 m hosszú, háromhajós, keresztházas templomra,⁵⁵

később ráépült az ún. magtártemplom. A Lapincs és a Rába összefolyásától keletre 28 km-re, a mai Rábagyarmatig, illetve a Rábától délre terült el az apátság birtoka. A két víz összefolyásánál a Szent Gotthárd⁵⁶ titulusú plébániájáról elnevezett falu ekkor már létezhetett (1131 és 1183 között már bizonyosan megszületett), amit 1187-ben III. Orbán pápa *villaként* említ. Azonban se a falu, se annak temploma pontos helyéről nincs ma elképzelésünk, régészeti nyomaik ma még ismeretlenek. Valószínű, hogy ez a falu, valamint Keddhely (hetivásár) és Zsida is az apátság birtokába került. Az érintett falvak és a ciszter majorságokból kialakuló falvak (Nagfalva, Badafalu, Janafalu, Pacfalva)⁵⁷ mind a két gyeptűvonal között voltak, de lakosai ekkor már nem az ország védelmében játszottak szerepet. De nem szabad elfelednünk: jelenleg egyetlen említett településen sem ismerünk 11–12. századi régészeti emlékeket. Később, 1221-ben a Ják nembéli Csépan fia István adományaként, aki ciszterre lett, az apátság birtokába került a Pinka-völgyében található, a 12. század végén alapított pornói, feltehetőleg bencés rendű apátság és annak birtokai. 2001-ben történt első és máig folytatás nélküli kutatásának Árpád-kori emlékei sajnos közöletlenek.⁵⁸ Az eddig citáltak alapján úgy gondolom, hogy a 11. században már jól adatolható a megtelepedés a vasvári sánctól (azaz belső gyeptűvonal: 1. rész 4. kép) nyugatra, de attól még nem túl távol (4. kép 3.), s a 12. század első harmadában már Szentgotthárd falu is létezik a gyeptűlve nyugati széle, azaz

51 Horváth, 2014. 354. p. 76. kép.

52 Horváth, 2014. 352. p. 77. kép.

53 Valter, 1981. 35. p.

54 Horváth, 2014. 342. p.

55 *Hervay Ferenc Levente – Valter Ilona*: Szentgotthárd (Vas m.) szócikk. In: Kristó, 1994. 631. p.; *Valter Ilona – Székér György – Lóvei Pál*: Szentgotthárd, római katolikus plébániatemplom – volt ciszterci apátsági templom. In: *Lapidarium Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjtemény. Szerk. Horler Miklós. 6. Vas megye. 2. Vas megye műemlékeinek töredékei. 2. Bp., 2002. (továbbiakban: Horler, 2002.) 223–329. p.

56 1131-ben avatták szentté. Lásd Valter, 1981. 34. p.

57 Valter, 1981. 36–38. p.

58 Valter, 1981. 62. p.; *Zsámbéky Monika – P. Hajmási Erika*: Pornóapáti, egykori pornói ciszterci apátság. In: Horler, 2002. 145–162.; *P. Hajmási Erika*: Pornóapáti. In: *Valter Ilona*: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Bp., 2004. (továbbiakban: Valter, 2004.) 180–181. p (METEM könyvek; 43.)

a külső gyepű közelében. A 12. század utolsó harmadában pedig megalapítják a pornói és a szentgotthárdi apátságokat, amelyek természetesen adózó településekkel is rendelkeztek. Közben azt már jól látjuk, hogy a szomszédos Zala megyei Kerka szakaszon a vizsgálatunkkal közvetlenül határos Ramocsa és Szentgyörgyvölgy határában is megjelennek – egy, illetve öt lelőhely – a települések az Árpád-kor pontosabban nem keltezett évszázadaiban.⁵⁹

A gyepűelve élete és betelepülése kapcsán minden komolyabb munkában felvetődik a szolgáltató népek – az államalapítás előtti /fejedelmi és vezéri/ és a korai Magyar Királyságban a várszervezethez, az ispán alá rendelt – kérdése, s ezen belül a különösen jelentős és eddig nem említett vas előállítás (kohászat) és elosztás ügye.⁶⁰ A szerteágazó kérdéskörben nem kívánok elveszni, se eltérni eredeti témámtól, csak megjegyzem: 1. a nyersanyag hadászati fontosságú, hiszen ez a fegyverzet alapanyaga. Ha ezek birtoklása 900 után a magyar hatalom számára fontos volt, meg kellett szállni, be-/megszervezni a nem magyar – avar, szláv, török – vasasokat. Ugyanakkor megjegyzem és jó, ha tudjuk: ahol víz és pangó víz van, a talajban feldúsult a vas, ott a felszín közeléből a gyepvas kitermelhető.⁶¹ Vagyis nem csak

a Vashegy környéke vehető számításba.⁶² Gyepvas pedig természetesen a gyepűvelvén kívül is előfordult. Ilyen az ország „belterületén” a somogyi vasvidék, amelynek egyik beszédes lelőhelyét Somogyfajszon tárták fel. 2. a vizsgált területhez legközelebbi, régészetileg is kutatott bánya és műhelykomplexumot (utóbbi megásott) megyénk-ből Vasvár határából (bánya: Vörös dűlő, kohótelep: Kökényes-dűlő) ismerjük.⁶³ Az M8. sz. főút új nyomvonalában és egy záportározó területén is előkerültek a gyepvasérből kovácsolható vasbucát (általában 2–5 kg) előállító vaskohókra utaló vassalakok és kohó mellfalazata Rönök határában.⁶⁴ Újabban Hegyhátszentmárton határából is tudok vaskohósításra utaló emlékekről.⁶⁵ Északra és távolabb ugyan, de szintén a gyepűvelvén vannak Tömörd, Kőszegfalva és Ólmod műhelyei. E Vas megyei kohók a vasvári típusozathoz tartoznak, amelyeket a kutatás a 11. századra keltezett és a szlávokkal hozott összefüggésbe.⁶⁶ Ezek az adatok pedig szintén igazolnák – nem csak földrajzi nevekkal – a szlávok jelenlétét. Elképzelhető azonban, hogy az általam most vizsgált terület nagy részén mégsem várható vaskohók előkerü-

62 Kiss, 2000. 284. p.

63 *Nováki Gyula*: A magyarországi vaskohászat régészeti emlékei. In: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Szerk. Heckenast Gusztáv et al. Bp., 1968. 41–42. p.; Gömöri, 2000. 207. p.; *Isztin Gyula*: Feltételezett középkori vasbánya geodéziai felmérése Vasvár–Vörös dűlőben. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 34/1., 2011. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2011. 173–181. p.

64 Anderkó Krisztián, Kolonits László, Nagy Gergely, Nagy Marcella és Sánta Barbara régészek ásatai, illetve szóbeli közléseik.

65 2019. május végén a Kis szántó dőlő ÉNy-i területéről gyűjtött vassalakokat és jellegtelen középkori edénytöredékeket Havas Márta az Őrségi Nemzeti Park erdőmérnök munkatársa.

66 Gömöri, 2000. 101., 127–130. p., továbbá 246–247. és 249. p. szövegtáblázata, 156. kép, 157. kép 6.

59 *Vándor László*: The Kerka valley in the Middle Ages. = Antaeus, 2006. 150. p. Fig. 1. A pontosan nem keltezhető régészeti kerámia és az első írásos említés között 1 vagy 2 évszázad is lehet a régészet „javára”. Másként: a település az írásos említés előtt már létezhetett.

60 Kiss, 2000. 283–285. p.; Gömöri, 2000. 284–286. p.

61 Megyénkben az egyetlen megkutatott bánya Narda határában van és a 14. századnál korábbi ismerete régészetileg még nem bizonyított. A közelében pedig sajnos ma még nem ismerjük a kohótelepet. Lásd ehhez *Ilon Gábor – Isztin Gyula*: Vas megye első középkori vasbányája Narda határából. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 31/1., 2007. Szerk. Ilon Gábor, Vig Károly. Szombathely, 2008. 141–170. p.

lése, hiszen itt ez ideig nem ismeretes bányászásra alkalmas gyepvasérc-lelőhely.⁶⁷ Ezt azonban látványosan cáfolja az a tény, hogy pl. Szalafő–Felsőszerről Barbalics Imre János, a vasvári múzeum egykori igazgatója kemencetöredéket és vassalakot gyűjtött az 1980-as évek elején Árpád- és középkori agyagedény töredékek kíséretében. A kőzetet és a salakokat Ivancsics Jenő soproni vegyész-mérnök vizsgálta meg, s megállapította, hogy a salakok között van olyan, ami az ún. bucakemencés olvasztás közben keletkezett.⁶⁸

Az etnikai – pl. besenyő, orosz, „székely” – alapú határvédelmi feladatot ellátó katonáskodókra a forrásokban található nevek (őr = latinul *speculator*) mellett az itt (mai Kercaszomor) és még négy, a történeti Vas megyében, egyúttal a Szent István által alapított – 1009-ben már bizonyosan létező – Győri Egyházmegyében található településen épített templomuk védőszentje, a Lászlót megelőző (1192) katona szent, a cseh Vencel neve utal.⁶⁹ Továbbá még néhány, a székely határőrök által elnevezettnek vélt patakok (Nagy- és Kis-Szék/Czickenbach) és községnév (Sárosszék/Kotezicken, Kendszék/Vasverőszék/Németciklénny/Eisenzicken, Oláhciklénny/Spitzzicken, Kisciklénny/Kleinzicken) érdemel említést.⁷⁰ A már a Szent István kori államszervezés kor kialakított határvármegyék váraihoz (várispánság) tizedekbe és századokba

szervezett, a gypű katonai biztonságát illetve vámosi feladatokat is ellátó elemei (*custodes confiniorum*) az örök (*ewrii*). A történeti Vas megye területén három várispánságról a locsmándiról (1263-ban szűnt meg),⁷¹ a karakóiról és a vasváriról van tudomásunk. Az utóbbi kettő ugyanazt a Székesfehérvár–Vasi-Hegyhát–Észak-Itáliába vezető hadi és kereskedelmi utat és kaput ellenőrizte. Az esetleg a korábban létrehozott, de a 14. század közepén megszűntetett karakói⁷² a Vasvár központú megyébe olvadt be. Élükön a vár/határispán állt, aki közvetlenül a királynak tartozott felelősséggel, irányította a területére telepített határvédő népeket, a katonák élén állt, felelős volt a hozzá tartozó várakért és gypű-akadályokért. A határispánok sorából egyedül az 1039-ben elhunyt *Sebes marchio Ungariae* nevét ismerjük. Könnyűlovas csapataik feladata az ellenség feltartása, késleltetése lehetett. Parancsnokuk az őrnagy (*maior speculatorum*). Ők a gypűelve (a gypűn túli lakatlan terület) felderítői (*exploratores*) és első telepesei. Feladataik ellátásában az általánosságban öröknek megjelöltek mellett ott találjuk az íjászokat (*sagittarii*), a kapuőröket (*ianitores castris*), a várőröket (*custodes castris*), az erdőket vigyázókat (*custodes silvae*) és a hírnököket vagy másként csöszöket (*praecones*). Szent László II. törvénykönyve a várnépekkel azonosan ítéli meg jogállásukat. A mogyoródsi örök (Órimagyarósd)

67 Lásd az 1. rész 52. lábjegyzetéhez tartozó szöveg-részt a vas előfordulásáról!

68 Gömöri, 2000. 182. p.; *Ivancsics Jenő*: Ásványtani vizsgálatok a Szalafő, Felsőszerről ásatásainak salakjain. Kézirat. 2 p. Sopron, 1986. november 5. SM RA Ltsz. nélkül.

69 Ostffyasszonyfa (1346), Gyanafalva/Jennersdorf (1187), Salköveskút (1263), Sorokpolány (1265). Zárójelben a település első említése. Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: Egy Szent László előtti katonaszent: Szent Vencel. In: Arrabona. 46/1. Főszerk. Székely Zoltán. Győr 2008. 76., 78. p.

70 Kiss, 2000. 283. p.

71 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (továbbiakban: Kristó, 1988.) 280. p. (Nemzet és emlékezet)

72 Kristó, 1988. 282–283. p. Sajnos, a P. Hajmási Erika és Gömöri János régészek vezetete feltárás máig feldolgozatlan és publikálatlan, ami a Vas megyei régészet nem kis adóssága. *Gömöri János – Hajmási Erika*: Karakó (Vas m.) (XXXIX.) In: Az 1976. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp., 1977. 60. p. No. 137. (Régészeti Füzetek; 1/30.); *Miklós Zsuzsa – Kristó Gyula*: Karakó földvár és várispánság szócikk. In: Kristó, 1994. 327. p.

II. István által kiadott 1270. évi kiváltságleveléből már arról értesülünk, hogy a vasvári várispán joghatósága alá tartoztak. A gyepűelve ideiglenes, majd végleges betelepülésével, s ezzel párhuzamosan az egyházi és államszervezet megszilárdulásával a 13. század első felében rögzülnek a középkori Magyarország határai. A védelmi rendszer szilárdan a király kezén maradt az 1220-as évekig, hiszen csak ő építhetett várakat. A királyi várszervezet bomlásával, az új földesurak és azok kővárai vetették át a határvédelem szerepét. Így az örök katonai szerepe megszűnt és többségük földesúri (jobbágyi) függőségbe került (1391: Zsigmond eladományozta területüket, 1393: elutasította tiltakozó kérelmüket), így a mai Vas megyei őrségi falvak a németújvári (ma: Güssing, Ausztria) uradalomnak lettek alárendelve, de összetartozásuk és egykori kiváltságos jogállásuk tudatát megőrizték, ahogy ezt a későbbi történetek igazolják. Sokszor Őrségnek⁷³ nevezzük a történeti Vas megyei örök (németül Wart) Pinka-völgyében található három faluját – Felsőőr/Oberwart, Alsóőr/Untervart, Őrsziget/Siget in der Wart – is. Hátukban a határt felügyelték Kál és nemzetsége települései (Bogát, Bucsú) a Borostyánkő út mellett, a mai Szombathely térségében.⁷⁴ A „felsőőr” falvak lakói I. Károly királytól 1327-ben kollektíven kiváltságlevelet kaptak, így a 15. századra a nemesi rend tagjai közé emelkedtek.⁷⁵

73 Ez a Felső-Őrség, amelyhez még további falvak is tartoztak. Lásd *Csapó Olga*: Az Őrség térbeli elhatárolási problémái. = Földrajzi Értesítő, 2008. 3–4. sz. 313–314. p.

74 Tatár, 2015. 124–125. p.

75 *Veszprémi László*: Határispán, Határispánság szócikkek. In: Kristó, 1994. 255–256. p.; *Szekfü László*: Határvédelem szócikk. In: Kristó, 1994. 256–257. p.; *Uő*: Őr szócikk. In: Kristó, 1994. 519. p., *Engel Pál* – *Érszegi Géza*: Őrség szócikk. In: Kristó, 1994. 520. p.

A történészeknek kellene behatóan azzal a kérdéssel foglalkozniuk, hogy a gyepűelvén feltételezett emberi élet ellenére mivel magyarázható a települések, a vizek vonalát ellenőrző örök (1208: *villa speculatorum Kercite* = Kerca-örök, 1257: Kerca menti örök, 1270: Mogyorosdi örök, 1213: *speculatores de Zala* és 1391: Zalaőr) és vezetőjük (1364: Miklós őrnagy/*Ewrneg* fia Sáska Péter és leszármazottai), valamint a templomok késői – 13. századtól kezdődő – adatoltsága.⁷⁶ Mire lehet ebből a hiányból objektíven következtetni és mennyire lehetséges e források információit visszavetíteni a magyar honfoglalással kezdődő vagy az azt megelőző időszakra, netán a kora Árpád-korra?

III. Henrik császár serege 1051-ben a Zala és a Szőce-patak forrásvidékén nyomult be az országba, de itt sem ellenállást, sem öröket, sem azok vonalát, egyetlen krónika sem említi.⁷⁷ Mindezek után tudomásul kell venni, hogy még inkább fontos lesz a régészettudomány szerepe, hiszen új adatokat csak ez a kutatás hozhat! Persze jelenleg felvethető és elfogadható: a „...*hajdani gyepű kezdődő benépesítésének ...*” kezdete a 12. századra tehető.⁷⁸ De akkor hogyan lehetséges, hogy a lakatlan – szlávok sem élnek már itt, de még betelepülők sincsenek – folyóvölgyek mellékvizei a 10–12. században magyar elnevezést kapnak? Ugyanakkor megjegyzem, hogy a kutatás eddigi eredményei szerint a 12. században már létező Mogyoros és Szőce települések⁷⁹

76 Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példák. = Helynévtörténeti tanulmányok. 6., 2011. (továbbiakban: Kiss – Zágórhidi Czigány 2011.) 114–116. p. (A Magyar Névarchívum Kiadványai; 23.); Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 502. p.

77 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2011. 115. p.

78 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 509. p.

79 Lásd fentebb Kiss Gábor és Zágórhidi Czigány Balázs idézett munkáit és különösen azoknak a szlávokkal és a magyar földrajzi névadással kapcsolatos megállapításaikat. Továbbá: Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 505–507., 512. p., 1–3. táblázat.

régészetiileg kutathatók lennének. Csak meg kell találni a legősibb települési magokat a mai falvakon belül, ami nem lehetetlen, de a helyi lakók támogatása nélkül nem megy! Ennek első lépéseként mindkét falu összes lakótelkét be kellene járni, a felszíni leleteket be kellene gyűjteni. Ezek értékelése után lehetne kitzúzni az első szondák helyét. A régészeti eredményeknek köszönhetően pedig – képletesen szólva – végre szilárd talajon állhatnánk.

Az 1428-ban adománylevéllel ellátott történelmi Őrség 18 falut foglalt magába. Ezeket már a bevezetőben felsoroltam. Érdekes azonban azon is elmélázni, hogy az Őrség (1409: *Ewrzegh commorantes*; 1413, 1428: *Ewrseg*) kifejezés/tartománynév írásban csak a 15. század elejétől adatolható. Lakói az egykor királyi szolgálatban állók leszármazottai voltak, akik ekkor kiváltságaik maradványát még meg tudták őrizni.⁸⁰ Horváth Sándor néprajzos így fogalmaz: „... a székely népnév csak a 14. században alakult ki, előtte a szikul, szikül, szekul alak volt ismert. Akkor, amikor az Őrség név is megjelent.”⁸¹ Láthattuk, ezen utóbbi fogalom létrejötté egy évszázaddal későbbi fejlemény. Vezetőjük a már említett őrnagy (1364: *Ewrneg*) volt.

Itt és most kell tehát okvetlenül kitérni a korai magyar határőrség székely (?) kérdéskörére, amely régóta foglalkoztatja a tudományos és az amatőr kutatást, de a tájékozottabb állampolgárokat is. A részletes taglalást mellőzve, hiszen nem ez tanulmányom elsődleges tárgya, csak néhány friss kutatói véleményből idézek, amelyekkel csupán azt kívánom jelezni: a kérdés képlékeny, és még egyáltalán nem nevezhető lezártnak.

⁸⁰ Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 525. p.

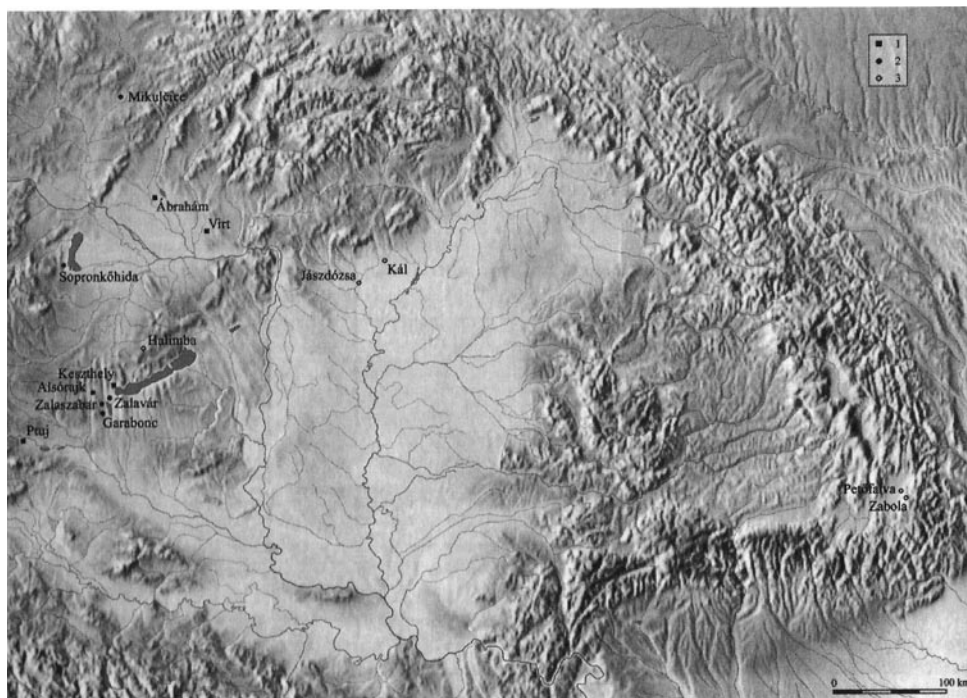
⁸¹ Horváth Sándor: Népeesség és családtörténet. In: Az Őrségi Nemzeti Park. 2. Szerk. Bartha Dénes. [Szombathely,] 2016. (továbbiakban: Horváth, 2016.) 742. p.

Elsőként Benkő Eleknek egy 2010-ben megjelent, a székelység történetét összefoglaló tanulmányából idézek, ami 2012-ben kiadott könyvének summázata. Ő a budapesti ELTE-n szerzett diplomát, majd szülőföldjére visszatérve a székelykeresztúri (ma: Cristuru Secuiesc, Románia) múzeum régészeként tevékenykedett. Nemrégén még a MTA hajdani Régészeti Intézetének igazgatója. Így írt: „... az új antropológiai kutatások, amelyek az embertani hasonlóság vizsgálatakor olyan temetőkre hívják fel a figyelmet, amelyek többsége a Karoling Dunántúl europid népességét, illetőleg – kisebb mértékben – a beléjük olvadt avarokat rejt, amely temetők nagyjából fedik azt a területet, amelyre a nyugatról szakaszosan keletre települő székelység legkorábbi történeti, illetve nyelvföldrajzi adatai mutatnak (5. ábra). ... Az azonban már jelen pillanatban is valószínűnek tűnik, hogy a petőfalvi és a zabolai temetőben végső nyughelyet lelt népesség Erdélyben nem számít őslakosnak, tehát nem helyi fejlődés nyomán alakult ki, hanem az Árpád-kori Magyarország távoli területeiről jutott ide. ... a petőfalvi és a zabolai temető népességében, miként az udvarhelyszéki Árpád-kori templom körüli temetők halottaiban is, székelyeket lássunk.”⁸²

Benkő gondolatsorához megjegyzem, hogy a mintavételül szolgáló Karolingok uralta Nyugat-Dunántúl 7–9. századra keltezett temetői között a zalai, a szlovéniai, a szlovákiai és a csehországi (morva), összesen egy tucatnyi temető⁸³ között egy

⁸² Benkő, 2010. 231–232. p. és 4–5. ábra. Az új igazgató 2021. július 1-jétől Kulcsár Gabriella.

⁸³ Petőfalvihoz hasonló minták: Garabonc, Alsórajk, Keszthely-Városi temető Keszthely-kultúrára és avar kori anyaga, Zalavár, Kál, Mikulčice I. és Zabola. A zabolai temetőhöz hasonlít: Ábrahám (Szlovákia), Mikulčice I–IV., Zalaszabár, Vörs, Garabonc, Halimba, Petőfalva (Szlovénia), Sopronkőhida, Jászdózsza és Zalavár temetőiből kiemelt vizsgálati minták. Lásd Benkő, 2010. 230. p.

7. kép: A petőfalvi és zabolai temető „székelyeinek” genetikai kapcsolatai
(Benkő, 2010. 231. p. 4. ábra nyomán)

Vas megyei, s így őrségi sincsen, de az ausztriai Őrvidékről sem használhattak fel embertani mintákat. (7. kép)

Sófalvi András, a székelyudvarhelyi (ma: Odorheiu Secuiesc, Románia) múzeum régésze szintén az ELTE-n végzett. Benkő Elek és munkatársainak 2012-ben megjelent, a Székelyföld múltját feldolgozó monográfiája kapcsán az alábbiakat írta: „... A zabolai és petőfalvi temetők csontjainak antropológiai elemzése új eredményeket hozott a székelyek előtörténetének kutatásában. ... Az elemzések nyomán elvethetők a székelyek 9–10. századi csatlakozását és török eredetét hangoztató elméletek. Tegyük hozzá, amennyiben valóban székelek voltak a petőfalvi és zabolai temetőkben elhunytak! óvatosan megfogalmazható,

hogy a magyar nyelvű székelyek korai csoportjai a 9. században a Dunántúl nyugati részein élhettek, mint erre közvetett történelmi források is utalnak (860: *Ungariorum marcha*). Érdeemes megemlítenünk, hogy e meglátásnak vannak előzményei, legutóbb Vékony Gábor és Szöllősy Kálmán jutottak írott és nyelvészeti források alapján hasonló végkövetkeztetésre. ... Visszatérve a zabolai és petőfalvi temetőkre, a régészeti leletek és az ásatási dokumentáció részletes elemzéséből Benkő Elek olyan, a 12. század második felében – a 13. század elején használt temetőkre következtet, amelyek archaikus temetkezési szokásokat megőrző, ám egyértelműen felszentelt, a templomépítésig nem jutó, de annak helyét kijelölő, a többrétegű temetők irányába mutató sírmezők voltak.

... A várakkal egy rendszerbe kapcsolt hozs- szanti sáncok vonatkozásában, a közelmúlt- ban végzett ásások és szondázások (e sorok írójának kutatásai) során az objek- tumok szerkezetéből gyűjtött faszénminták C-14 elemzése 7–9. századi keltezését ered- ményezett, egyértelműen cáfolva azok Árpád-kori létesítését és a kérdéses várakkal való összetartozását. A Székelyföldet a középkorban nem védték határvárak (mindössze egy kivételt tudunk példaként felhozni, a Tölgyesi-szoros moldvai bejárá- tánál a 12. században épült karácsonykői földvárat, melynek rendeltetése e fontos, a hegyeken átkelő útvonal elzárása, ellen- őrzése volt).⁸⁴

Gáll Erwin, szintén Romániában élő magyar régész – 2009-ben az ELTE-n dok- torált – így fogalmazott: „... régészként szé- kely identitásra utaló tárgyat, tárgycsoportot nem állapíthatunk meg, legyen az Bánság, Bihar, Dunántúl déli része, Kis-Kárpátok tér- sége, Őrség, Szabolcs vagy éppen Dél-Erdély. A közelmúltban Révész László is átnézte e területek egy részének 9–10. századi lelet- anyagát, és arra a következtetésre jutott, hogy a székelyek nem költöztek Nyugat- Magyarországról Erdélybe, hanem ehhez közelebbi területekről (Révész 2013: 624). Ezzel szemben Benkő Elek és az általa veze- tett antropológus csapat vizsgálata éppen Nyugat-Magyarország területét jelölte ki a székelyföldi Zabola és Petőfalva temetőinek antropológiai párhuzamaként.⁸⁵ (7. kép)

Nem hagyhatók figyelmen kívül a most említett Révész László régésznek, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársának, a Sze-

gedi Egyetem tanszékvezetőjének követ- kező megállapításai sem: „... Ráadásul kizárja ezeket a spekulációkat Zala megye egyetlen olyan temetője, amelyet a kutatás kapcsolatba hozott az őrökkel, ... a pusztaszentlászlói temetőről van szó, amely használatát az érmekek tanulsága szerint a 11. század közepén kezdték (Salamon érmekek), s utolsó sírjait II. Béla dénárjai alap- ján a 12. század közepén hantolták el. Ha közöttük keresnénk a székelyek őseit, akkor a pusztaszentlászlóiak leszármazottait köz- vetlenül Háromszékbe kellene vezetnünk, ... Márpedig a pusztaszentlászlói, valamint a zabolai és petőfalvi temetők népessége között antropológiai hasonlóság (tudomá- som szerint) nem merült fel. ... Ha Nyugat- Magyarországnak magyar lakossága nem is volt a 10. sz. első felében, más népcsoportok éltek itt: Éppen annak a karoling peremkul- túrának a vegyes (főként avar, szláv és frank eredetű) népessége, melynek temetőivel az embertani kutatások kapcsolatba hozták a zabolai és petőfalvi közösségeket. ... 3. Ha viszont az általánosan elfogadott néze- tek szerint a 11–12. század fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlósá- gokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék szé- kely lakossága egy korábbi közös, de szá- munkra a Kárpát-medencén belül közelebb- ről ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélékre. Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek.⁸⁶

Az 1208-ban említett, mészkőből és bazaltból épített kercaszomori Szent Ven- cel, először román majd gótikus stílusú temploma az Őrség – mai ismereteink

84 Sófalvi András: A középkori Székelyföldről. Benkő Elek: A középkori Székelyföld. I–II. = Erdélyi Múzeum, 2013. 4. füz. különösen 150–154. p.

85 Gáll Ervin: Egy periférikus régió perifériája. Rész- leges régészeti és más jellegű megjegyzések a Szé- kelyföld története I. kötetével kapcsolatban. = Szá- zadvég 82., 2016. 4. sz. (továbbiakban: Gáll, 2016.) 148. p.

86 Révész, 2013. 623–624. p.

szerint – legrégebbi egyházi épülete.⁸⁷ Az 1268-ban már álló veleméri, kő és téglafelhasználásával épített templom a Szent Trinitárius (Szentháromság) titulust viselte. Az először csak 1364-ben említett⁸⁸ őriszentpéteri templom építése a 13. században megvalósult. 14. században történő bővítését (8. kép 1.), a szócei, 14. századi templom kivitelezése követte.⁸⁹ (9. kép 1–2.) Utóbbi ásatásokor Hunyadi Mátyás aranyforintját is megtalálták, ami korabeli érteke miatt talán építési áldozatként értelmezhető. A 15. században megépült a nagyrákosi templom. Hegyhátszentjakab község neve egy szentegyház névadóját rejt. A templom létezését az 1310-ben kelt oklevél igazolja. A mai Felsőjánosfa határában a Boldogasszony major dűlőnév őrizte meg egy középkori falu nevét. 1411-ben „*Kerekboldogasszonfalua*” néven említik, azaz rotundával rendelkezhetett, amit Szűz Máriának ajánlott kegyura.⁹⁰ Ez talán az Őrség egyetlen rotundája lehetett és valószínűleg a 13. században épült, amikor az országnak e nyugati részén az ilyen

alaprajzú templomok még népszerűek.⁹¹ Apátistánfalván a késő barokk templom és temető helyén állt egy középkori kápolna.⁹² Kerkáskápolna, azaz Kápolnafalu (*Alkaryka*) „beszélő nevének” első említése 1428-ból való, de hogy temploma mikor épült és pontosan hol állt, azt máig nem tudjuk. Ugyanígy nem ismerjük az 1463-ban említett Viszák templomának helyét sem.⁹³ Mindenesetre e téglatemplomok építése nem maradt nyomtalan a tájban. Egyrészt alapvető egyházi funkciójukon túl, mint a táj szemet gyönyörködtető elemei, másrészt az építésük során nyitott bányácskák és kivágott erdőrészek miatt. Utóbbiakból készült a templomok tetőszerkezete (gerendák, deszkák, lécek, zsindelek). Az e munkálatokhoz kapcsolódó téglaegetők közül egyet – igaz, ez késő középkori – az őriszentpéteri templom közelében tárt fel Valter Ilona. Rohamosan pusztuló maradványait zárt védőtető alatt tekintheti még meg az érdeklődő.⁹⁴

A Hunyadi-kor Vas vármegyéjének 844 lakott településén kb. 330 plébániát feltételez a kutatás. Egy plébániához két-három falu tartozhatott.⁹⁵ Ha csak elmélkedek a számok alapján, és számos feltételes módot használok, akkor a vizsgált 26 település esetében 10 templomra vannak – négy régészeti és írásos, hat csak írásos – adataink. Ezek száma nagyjából arányos a vizsgált falvak számával. Ugyanakkor nyilván komoly kérdés és probléma vetődik fel, ha tudjuk: egy-egy mai település határából több Árpád- és középkori faluhelyet ismerünk. Érdeemes itt idéznem Wolf Mária

87 *Benczik Gyula – Feiszt György*: Pusztatemplomok Vas megyében. = VSZ, 2000. 1. sz. (továbbiakban: Benczik – Feiszt, 2000.) 83–84. p.; *Pap Ildikó Katalin*: Középkori faragott kövek a kercaszomori református templom felületén. In: A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Rác Tibor Ákos. Szentendre, 2014. 231–232. p.

88 *Benczik Gyula – Feiszt György*: Vasvármegye középkori egyházas helyeinek adattára. 2016. Kézirat. Előadásként elhangzott „Emlékkonferencia Bedy Vince születésének 150. évfordulójára” Győr, 2016. márc. 31-én. (továbbiakban: Benczik – Feiszt, 2016.) A szerzők jóvoltából ismerem és használhatom. Szívességgüket e helyütt is köszönöm.

89 A feltárásnak nincs érdemi dokumentációja a SM RA-ban, csupán 2 táblányi színes, nem informatív fotó tanulmányozható. Az említett aranypéznzt vezetői ellenőrzésemkor láttam.

90 *Valter Ilona*: Az őriszentpéteri késő középkori téglaegető kemence. = CAH, 1987. 139. p.; Benczik – Feiszt, 2000. 81–82. p.; Benczik – Feiszt, 2016.

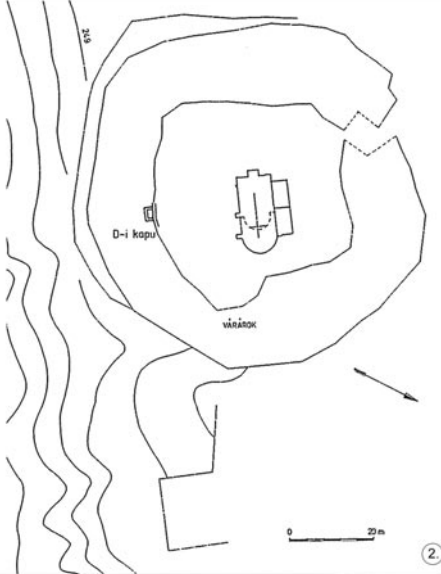
91 *Kozák Éva*: A gutatótői r.k. templom feltárása. = AÉ, 1973. 114. p.

92 Pap Ildikó Katalin jelentése Apátistánfalváról. Lásd SM RA Ltsz. 3612-15.

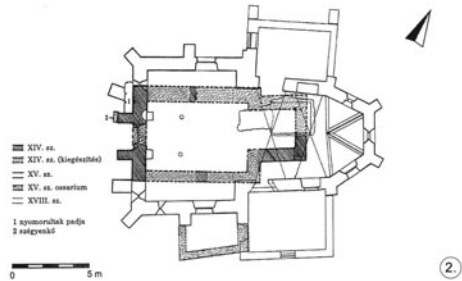
93 Benczik – Feiszt, 2016.

94 Valter, 1987. 139–155. p.

95 Benczik – Feiszt, 2016.

8. kép 1: Óriszentpéter temploma,
2: Az erődtemplom felmérése (A szerző 2020. évi
fotója és Valter, 1987. 141. p. 2. kép nyomán)

9. kép 1–2: Szőce temploma és építési periódusai
az alaprajzon (A szerző 2020. évi fotója és
Valter, 2004. 258. p. nyomán)

régész gondolatait, amelyeket a tatárjárás előtti időkkel kapcsolatosan vetett papírra: „Általánosnak tekinthető az a tapasztalat, hogy különösen egy mai, de igen sokszor egy-egy oklevélben említett Árpád-kori település területén is több, a felszíni leletek alapján egykorúnak látszó lelőhely található. Erre az ország számos pontjáról ismerünk példákat. Gyakran előfordul, hogy a lelőhelyeket nem tudjuk Árpád-kori falunévhez kötni. Viszont átlagos méretű és megjelenésű lelőhelyeken is talál-

hatók templomok és körülöttük temetők. Vagyis olyan településeket sem említenek írásos források, amelyekben már a korszak elején, közepén templomok is álltak.”⁹⁶ Esetünkben a pontosan ismert fekvésű templomok – ez négy régészetileg kutatottat, valamint a kercaszomorit és esetleg a felsőjánosfai jelenti – egyenletes szóródása egyébként jól lefedi a kutatási területet.

⁹⁶ Wolf, 2018. 124. p.

További problémákat vet fel a csak a terepbejárások alkalmával felszínről gyűjtött kerámiák alapján az Árpád-kori települések legalább évszázadra pontos keltezése.⁹⁷ Nem tekinthetünk el attól sem, hogy nem csak a műemlékileg már kutatott templomok környéki temetőket nem ismerjük, de a korábbi pogány rítusú ún. soros középkori temetőket sem. Holott a temetők révén – ahogy a megyében másutt (pl. Csepreg,

Ikervár, Sorokpolány,⁹⁸ Kőszeg–Kőszegfalva,⁹⁹ Mesteri,¹⁰⁰ Szombathely¹⁰¹) – már a 11. századtól és talán bizonyossággal igazolható lenne a gyepűelve betelepülése, megszállása. Vagyis ilyen okokból is több ásatás szükségeltetne. Közben a kő/tégla építőanyagú templomok előtt (alatt, mellett, közelében?) esetleg már megépített fatemplomok létre is fény derülhetne. Ilyeneket évszázadokon át, a kő/kő-tégla/tégla templomok létezése előtt, de később is építették/építhették. Előbbire – a vizsgált régió kivül – jó példa a 11. század elejére keltezhető cölöpsoros alapozású, faszervezetes, egyenes szentélyzáródású szombathelyi Szent Márton-templom.¹⁰² Erre a szerkezeti megoldásra idézhető Kápolnásfalu (1428) Szent Mihály patrocíniumú fakápolnája, amelyet az 1698. évi Kazó-féle vizitációban leírtak.¹⁰³ A mi szempontunkból is több tanulsággal szolgál a 18. századi Veszprémi egyházmegye ilyen alapanyagú templomainak katasztere. Tartalmazza

- 97 *Pap Ildikó Katalin*: Továbbélő és új elemek Vas megye Árpád-kori kerámiaanyagában. In: Tomka – Simonyi, 2016. (továbbiakban: Pap, 2016a.) 151–168. p. Különösen 4. táblázat; A kérdésről továbbá: „...Kerámia keltezése kapcsán (108. oldal) elmondhatjuk, hogy a csiki kollégánkkal ellentétben egyáltalán nem látjuk annyira kézzelfoghatónak a kelteztést e tárgykategória esetében (sem a Csiki-medencében, sem máshol). A tárgykategóriák közül végképpen a kerámia az, amelynek a keltezése – leszámítva a temetők sírkerámiáit – a legrelatívabb. Egy példával szeretnénk illusztrálni mindezt. A 10., illetve a 11. század első felére keltezhető Erdélyi-medencei – egyértelműen még pogány szokásként értékelhető – sírkerámia esetében nem ismert az előző cikkünkben is említett fogaskerek/rádlímintás díszítés, amely alapján gyanítható, hogy e régióban az előbb említett díszítés egyértelműen a 11. században, annak is inkább a második felében terjedhetett el, ahogyan figyelmeztet erre pl. a kolozsvári várban feltárt egyik gödörházból előkerült Salamon H17 érmékkel ismert fogaskerek díszítésű kerámia. Úgyanakkor hasonló díszítésű példányok kerülnek elő a későbbi, 13., sőt 14. századi leletekből is...” Gáll Erwin: A 12. századi Magyar királyság és a Csiki-medence. 2. rész. Válaszféle Botár István barátomnak. = Székelyföld, 2016. 11. sz. 90. p.; Simonyi Erika ezt így fogalmazta meg: „... az Árpád-korban sajnos mai napig sem tudunk 100 éven belül pontosan keltezni, mivel a korongolási technika adottságiból fakadó egyszerű bekarcolt vonalakkól és hullámvonalakkól álló díszítéskombinációk hosszú évtizedek alatt sem változtak.” Simonyi Erika: „Repedt fazék legrégibb a háznál” A középkori fazekasság. In: Régészeti nyomozások Magyarországon 2.0. Szerk. Ilon Gábor. Bp., 2019. 306. p.
- 98 Kiss, 2000. 25–33., 41–118., 146–238. p.
- 99 Horváth Ciprián: 10. századi sírok Kőszeg – Kőszegfalvi-rétek területén. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 35., 2012. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2012. 187–205. p.

- 100 Ilon Gábor: Szegény gazdagok? Megjegyzések a Mesteri-íntapusztai Árpád-kori temető ezüstjeinek értéke kapcsán. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 39., 2017. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2017. 149–168. p.; Fórizs István – Ferencz Eszter – Ilon Gábor: A mesteri-íntapusztai Árpád-kori temető gyöngyeinek archeometriai vizsgálata. 1. = Archeometriai Műhely, 2020. 2. sz. 129–156. p. + Appendix.
- 101 Ilon Gábor: Előzetes beszámoló a Szombathely-szentmártoni kora Árpád-kori temető feltárásáról. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001. július 30–31. Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabánya, 2002. 183–202. p. (Tatabányai Múzeumi Tudományos Füzetek; 6.); Horváth Ciprián: Kora Árpád-kori temető Szombathely–Kisfaludy Sándor utca területén. S-végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Nyugat-Dunántúlon. Szombathely, 2016. 198 p.
- 102 Kiss Gábor: A templomépítészet kezdetei Vas megyében. Régészeti módszerekkel a 11–12. századra keltezhető plébániatemplomok. = VSZ, 2000. 1. sz. 66. p.
- 103 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 522. p. – Mára elpusztult. A mai Kerkáskápolna területén létezett.

ugyanis a vizsgálatunkkal szomszédos (!) Zalai főesperesség fa- és sövény templomait is, amelyekben néha hordozható kő oltár (pl. Balatonhídvégpuszta) volt, máskor (pl. Garabonc) pedig külön faharangláb tartozott az egyházi épülethez.¹⁰⁴

Az őrségi székely kérdés összefoglalása-ként, de szigorúan csak a régészettudomány szempontjából az alábbiakat állapíthatom meg, amelyek inkább arra utalnak, hogy milyen területeket kellene kutatnunk a jövőben, hogy egyáltalán reális, a tényeken alapuló válaszokat adhassunk: 1. végre és mielőbb több – legalább kettő – templom körüli temetőt kellene feltárni/részlegesen megkutatni, hogy hiteles és keltezhető tárgyi és vizsgálható embertani anyaggal rendelkezünk.¹⁰⁵ Csak ezt követően lesz Árpád-kori összehasonlítható adatbázisunk a megye, a Dunántúl, az ország és Erdély embertani és tárgyi leletanyagával. 2. Az előző munka közben oda kellene figyelni arra is, hogy létezett-e a templomoknak egy a 13. század előtti építési periódusa akár fából, vagy kő-tégla felhasználásával. Ma ugyanis csak egyetlen ásatással megismert 12. századi templomról tudunk, de ez is a tanulmányunk tárgyát jelentő terület peremén talál-

ható!¹⁰⁶ 3. Külön hangsúllyal lenne érdemes tovább kutatni az egyik központi település, Óriszentpéter ma még alig – a templom és részlegesen közvetlen környéke kivételével – ismert régészeti emlékeit. Egyáltalán nem tekinthető lezártnak az itteni késő középkori – török kori erődítés és templom körüli temető vizsgálata. 4. Az intenzív Árpád-kori falukutatás is segítségünkre lehet a válaszadásban. 5. Nem utolsó sorban több helyről vett minták felhasználásával meg kellene vizsgálni a vasvári sánc radiokarbon korát, hogy megtudjuk: valóban a 10. század közepén épült-e. Természetesen ennek értékét csak növelné, ha a Muraköz és más nyugatdunántúli sáncok ilyen alapú kormeghatározása is megtörténhetne.

Összességében én ma azt látom, hogy a népvándorlás-, honfoglalás-, Árpád- és késő középkor régészeti kutatásának szinte teljes hiányát – különösen a korai évszázadokra vonatkozóan – komplex és logikus, jól értelmezhető és áttekinthető nyelvészeti, történeti, településtopográfiai feldolgozásokkal – a vaskortól a 14/15. századig 12 településtörténeti periódust feltételezve – részben pótolta a vizsgált régióban a tudomány.¹⁰⁷ Ez a jelenlegi kutatási helyzetben nyilván elfogadható és jó megoldás, de a hajdani való-sághoz csak a régészeti tevékenység intenzitásának növelésével juthatunk közelebb.

A török kor embere a tájban

A térség templomainak némelyikét a közelgő veszély előtt, de még inkább közben kisebb erődde változtatták. Az Óriszentpéteri templom 16. századi megerősítését egy ma is átlag 10 m széles és 2 méter mély árok és „... a fal építőanyagát alkotó nagyméretű téglák, és a téglafalat

104 Körmendy József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. In: A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 10., 1971. Szerk. Uzsoki András. Veszprém, 1971. 53–83. p., különösen 77. p. táblázata.

105 Máiig ugyanis csupán az Óriszentpéteri templom északi oldalán húzott kutatóárokban találtak négy ismeretlen korú sírt. Valter Ilona: Előzetes beszámoló az Óriszentpéteri r. k. templom 1963. évi ásatásáról. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 2. köt., 1964. Szerk. Szentlélek Tihamér, Horváth Ernő. Szombathely, 1964. (továbbiakban: Valter, 1964.) 130. p.

106 A határterületen mindössze Szentgotthárd ciszterci monostor temploma épült a 12. század legvégén. S kellett lennie egy Szentgotthárdról elnevezett templomnak az ilyen nevű településen. Ennek helyét azonban azonosítani ... ettől még messze vagyunk, ha egyáltalán lehetséges.

107 Világosan összefoglalva: Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 1. táblázat.

10. kép: Órimagyarósd–Kastélyhely/Vár részlete az árokkal (Fotó: Havas Márta, 2019.)

11. kép: A bajánsenyei török kori éremlelet restaurált vizeskorsója (Fotó: Kiss E. Csaba, 2008.)

erősítő palánkos, döngölt agyagos erődszerkezet”¹⁰⁸ jelentette. Itt a földdel töltött faszerkezetet (palánk)¹⁰⁹ téglafallal erősítettek meg, továbbá mindkét kapu téglából épült. (8. kép 2.) Az erődített templomot először az 1492. évi dicajegyzék említi.¹¹⁰

A korszakban több nemesi udvarházat megerősítettek. Sajnálatos, hogy ezek egyikeben sem folyt eleddig régészeti feltárás. Tudjuk, hogy pl. Szócén, Darabos István kúriáján e munkálatokat nem fejezték be.¹¹¹ Egy másik kis erősség Őrimagyarósd–Kastélykert (10. kép) kb. 60 x 70 m-es alapterületű, ma is mély árokkal védett 17. századi, a Darabos Gáspár által udvarházából kiépített föld-favára azonban elkészült.¹¹² Az 1610-es években Darabos István és Gáspár közösen lakták. A vár a völgyben fekvő

falutól és a Körmentre vezető úttól nyugatra, egy domb peremén állt. 20 gyalogos katonáját és hajdúját Gáspár parancsnoksága alá rendelték. 1664-ig két tarackkal rendelkezett. A vár ma is jól megközelíthető, látványos és bejárható. Kitűnő lehetőség lett volna, ha turisztikai célú létesítményeinek kivitelezése közben régészeti megfigyelés történhetett volna. Sajnos erre azonban nem került sor. Egy másik udvarház erődítését a zalai Csányok a mai Felsőmarác területén fekvő, hajdani Tótlakon/Tótfaluban már 1550-re elvégeztették. Itt 1609-ben egy lovas (Csány György) és 10 gyalogos kapott zsoldot. A végház 1628-ban még bizonyosan állt, de 1652-ben már a megszüntetéséről rendelkezett a király. Ennek ellenére, hogy azt felújítsa Csány Bernát 500 szálfat vágatott ki az ivánci erdőben. Az elpusztult falura és erődített kastélyára ma már csak egy kőkereszt emlékeztet az enyhén a Rába fölé emelkedő dombháton. A kerkáskápolnai Várdombon hajdan álló, valószínűleg szintén palánk és téglá szerkezetű építményének emlékét a dülő neve még ma is őrzi.¹¹³ Az 1582. évi török hadjárat során a Hegyhát egésze hódoltsági adófizetővé vált, fogságba esett pl. Maráci László földbirtoke is. De e váracskák, ahogy azt a fent idézett adatokból láttuk, a csekély zsold ellenére továbbra is a magyar királyt szolgálták. Igaz, egyetlen komolyabb fegyverük a hírmondó szakállas ágyú vagy a tarack volt, hogy figyelmeztessék a környéket és a felettes parancsnokságot a török aktuális mozgásról. Érdemi lehetőségük a maximum 100 fős török portyázók ellen lehetett. Az 1664. évi szentgotthárdi csata után már nem hallunk e végházakról.¹¹⁴ A palánkok erődítési munkálatokhoz – már fentebb idézett szentgotthárdi és pápai ismereteimre,

108 Valter, 1964. 131. p.

109 Ilon Gábor: Pápa város keleti palánkjának szondázása. (Kom. Veszprém). = CAH 1988. 157–168. p.; Uő: Pápa város keleti palánkjára régészeti kutatásának eredményei a városábrázolások tükrében. In: A Dunántúl településtörténete. 7. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon, XI–XIX. század. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1992. 95–101. p.; Ilon, 1996. 297–318. p.; Uő: Pápa alapterülete és területi növekedése. Az Árpád-kortól a 18. századig. In: Pápai Múzeumi Értesítő. 7. Szerk. László Péter. Pápa, 2002. 5–17. p.

110 Valter, 1987. 139., 142. p. és 1. kép

111 Bencik Gyula: Az őrimogyorósi és a tótfalusi kastély a török elleni védelemben, 1609–1681. = Vasi Honismereti Közlemények, 1992. 2. sz. (továbbiakban: Benczik, 1992.) 46–47. p.

112 A hely geodéziai felmérését 1986 augusztusában ismeretlen szakemberek és intézmény végezte el. Ezek az alapadatok ugyanis nincsenek feltüntetve a felmérésen. (Benczik, 1992. 53. p. közölte ezt a felmérést. Aláírásában készítőként Sándorfi György és Dénes József szerepel.) Ennek ellenére régészeti védettségét csak néhai Figler András barátom 2001-ben indította el. A 2/2005. (I. 24.) NKÖM rendelettel került a fokozottan védett emlékek sorába. Az adatokat lásd SM RA Ltsz. 1083, 1366-01, 1854-05.; Benczik, 1992. 47., 54. p.; A keltezést az írott források mellett Benczik Gyula 2001 szeptemberében gyűjtött anyaga, elsősorban annak legalább három kályhához tartozó csempei erősítők meg. Sajnos, a gyűjtésről készített jelentése jelenleg nem található a SM RA-ban.

113 Balogh – Végh, 1982. 410: No. 22.; Régészeti feltárása a jövő feladata.

114 Benczik, 1992. 48–49., 51., 54. p.

de az ivánci adatra is alapozva – elsősorban a helyben rendelkezésre álló tölgyet és lucfenyőt használhatták. A gotthárdi palánk nagyságrendje kb. azonos a Zala megyei Bajcsavárával, ahol a számítások szerint 5–10 hektárról termelhették ki a 800–1000 db fát, amelyek mindegyikéből két–két palánkarót készíthettek.¹¹⁵ A várak katonáinak egy részét az őrségiek adták.¹¹⁶ Mindezek az „erőségek” az 1600-tól létező, kanizsai székhelyű török szandzsák ellenében azon belül kiépített osztrák védvonal kisebb jelentőségű részét képezték a nagyobb erősségnek számító Körmenddel, Vasvárral, Egervárral és Szentgotthárdal együtt.

Az utóbbi első régészeti kutatására 1998 júniusának második felében a város központjában, a Széll Kálmán téren, a ciszterci kolostor épületétől délre közműárok építése miatt került sor. Az árokkal észak–déli irányban barbár módon átvágták a település palánkját. Ennek déli, külső oldalán sekély, 5 m széles árok volt. A sáncot egy kettős, kocsánytalan tölgyekből álló, függőlegesen levert cölöpsor és a többrétegű, egymásra derékszögben elhelyezett gerendákból rótt palánkszakasz alkotta. Utóbbiból csapolásnyomokat őrző lucfenyőket is kiemeltünk. Itt rőzsekötegekkel töltötték ki a sűrűn egymás mellé fektetett rönkök és gerendák közeit. A lucfenyő gerendákat és rönköket fűz ágakkal és gallyakkal fonták össze. A palánk faszerkezetét alkotó tölgyekből és fenyőkből dendrokronológiai (faévgyűrés) kormeghatározásra mintákat vettünk. A minták feldolgozása alapján Grynaeus András régész–dendrológus megállapítása szerint az 1183/1184-ben ala-

pított ciszterci apátságot a 16. század közepén, pontosabban 1558-ban, vagy az azt követő évtizedben vizes árokkal és föld–fa palánkkal (sánccal) erődített helyé (kolostorerőd, azaz vár) építették át. A kolostorerőd általunk megtalált vizes árkat, annak tisztítását több alkalommal említik az írott források. Az erődítési munkálatok egybeesnek Nádasdy Tamás nádorságának idejével (1554–1562), aki azt megelőzően kétszer (1542–1546, 1548–1552) volt dunántúli főkapitány. Ő a török veszély miatt koncepciózusan erősítette a meglévő dunántúli várakat, úgymint pl. Gyórt, Nagykanizsát, Pápát és újabb véghelyeket is kialakított. Ezek sorába tartozott a szentgotthárdi ciszterci templomos birtokközpontja is. Az elrendelt és nyilván gyors munkára és a közelből – a több évszázados emberi hatás miatt – már hiányzó érett erdőkre utalhat az, hogy a palánk tölgyfát a ma szokásos vágáskor-nál (90–120 év) korábban kb. 70 éves korban, 1557–1558 fordulóján vágták ki.¹¹⁷ Fel-tűnő, hogy még a II. József féle I. katonai felmérés térképén sincs erdő a Szentgotthárdtól az Alsószölnök és a Csörötnek felé vezető út egyik oldalán sem, azaz se a Rába, se a dombok felé. A 16. században épített, a kolostor dombját kerítő széles palánk közel 1 évszázad múltán, a szentgotthárdi csata idején (1664. augusztus 1.) is állt, hiszen a hadieseményt megőrkítő Pri-orato- és Ottendorf-metszetek is ábrázolják.

115 Kovács Gyöngyi – Sümei Pál: Palánkvárak, fák, erdők. Régészeti és környezettörténeti adatok a török kori palánkvárak faanyag-felhasználásához. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp., 2011. különösen 118–120. p.

116 Benczik, 1992. 52. p.

117 Grynaeus András: Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei és a történettudomány. In: Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000. 318. p.; Ilon Gábor – Grynaeus András – Torma Andrea: A szentgotthárdi török kori palánk régészeti kutatásáról. = VHHK, 2001. 4. sz. 37. p.; Uőlk: A szentgotthárdi török kori palánk kutatásáról. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 31/2. A Cast-rum Bene Egyesület 13. vándorgyűlésének előadásai. Korai várépítéssel a Nyugat-Dunántúlon. Kőszeg, 2007. május 11–13. Szerk. Ilon Gábor, Vig Károly. Szombathely, 2008. 307–328. p.

A metszetek környezet-rekonstrukciói forrásértéke azonban jóval kisebb, mint az 1 évszázaddal korábbi időszakot reprezentáló sáncásatásé. A metszeten ugyanis csak az erdők és ligetek, valamint a szántó-földi művelésbe vont területek figyelhetők meg. A sáncátvágás anyagában konyhai hulladékból származó sertés, szarvasmarha és mezei nyúl csontok voltak a korabeli háztartás edényeinek töredékei és egy ép vaslakat mellett a palánk gerendái között.

A korszak megismerésének sajátosság szeptét jelentik a harci események miatt elrejtett éremkincsek. Már Vakarcz Kálmán munkájából értesülünk Veleméren és környékén elrejtettokről, amelyek főként I. Lipót (1657–1705) ezüst tallérjait tartalmazták. Ezek sajnos típusra nem meghatározott „különféle” edényekben voltak elhelyezve és „házépítések alkalmával” jöttek a felszínre.¹¹⁸ E régi adatot, azaz az elrejtések tényszerűségét egy a Balek Tamás jóvoltából megőrzött, majd 2005-ben a Savaria Múzeumba került 165 db, Lipót 15 krajcáros ezüstjeit is tartalmazó Bajánsenyén,¹¹⁹ a Kerkától kb. 700 m-re északkeletre a vizenyős terület szélén elrejtett lelet erősíti meg. Jelentőségét növeli, hogy a pénzeket tartalmazó karcolt díszes, fekete színű vizeskorsó is megmaradt, ami a régészeti korú kora újkori és a későbbi, úgynevezett „néprajzi” kerámia közötti űrt tölti ki. (11. kép) A vizsgált terület pereméről Iváncon, de a megyében távolabb Söptén, Bozsokon és Celldömölkön (Kiscell) is találtak ilyen korú éremkincseket. Mindezek numizmatikai feldolgozása sürgető feladatként még vár magára.

118 Vakarcz Kálmán: A Szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése. Szombathely, é. n. 169. p.

119 Vörösmarthy M. u. 52. Kiss Péter régész jelentését lásd SM RA Ltsz. 1975-05. Hajdani tulajdonosa sajnos egészségügyi ellátását állítólag több alkalommal, e kincsből finanszírozta. Állítólag legalább két edény pénzt talált. Így se teljesnek, se zártak nem tekinthető a leletgyűttes.

A korszak háborús eseményei számos település elnéptelenedését is okozták. Bajánsenyén például a fent már ismertett 14–16. századi falu megszűnhetett, vagy csak máshová költözött. Itt az ásatásokat megelőzően elvégzett geofizikai kutatás ugyanis egymással párhuzamos árkokat mutatott ki. Ezeket a feltárás során természetesen kibontottuk. Valószínűsíthető, hogy a bakhátas műveléssel összefüggésbe hozható vízelvezőtő árkok nyomai ezek, amelyek a 16–19. századból származhatnak.¹²⁰

A korszakból azonban nem csak a magyar (osztrák/német/nemzetközi)–török seregek összecsapásai – mezei csatahelyek, várak ostroma – során keletkezett régészeti örökség megismerésével vagyunk még adósok, de a „magyar” földműves kontra „magyar” földbirtokos véres viszályának tárgyi emlékeiről és jelenségeiről sincsenek információink. Tudjuk ugyanis például azt, hogy az őrségiek „szabadságháborúját” 1678 tavaszán és 1682 nyarán Batthyány Kristóf több ezer katonával torolta meg.¹²¹ Márpedig az ilyen eseményeknek pusztulási réteg a következménye, amelynek nyoma régészeti ásatás során rögzíthető és feltárható. Ehhez azonban az örökségvédelmi hatóság, az érintett települések, sőt, azok lakossága és a területileg illetékes múzeum együttműködése szükséges!

Talán a török korról hozható összefüggésbe a kercaszomori Török-kút dűlő,¹²² vagy kissé távolabb az olaszfai Töröktemető beszédes földrajzi neve is.¹²³

120 Pusztai Sándor: Paleo szőlészet mágneselesen. In: Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60 éves születésnapjának köszöntésére. Szerk. Bartosiewicz László et al. Szeged, 2019. (továbbiakban: Pusztai, 2019. 285–290. p. (GeoLitera)

121 Horváth, 2016. 734. p.

122 Balogh – Végh, 1982. 409: No. 98.

123 Balogh – Végh, 1982. 542: No. 11.

Összefoglalás

E tanulmányomban a Rába nyugat–keleti irányú folyásától délre elterülő Vas megye, nagyjából két kistájával összefüggésbe hozható 26 települése határa 85 lelőhelyét vettem górcső alá és igyekeztem ezek alapján valamilyen történelmi rekonstrukciót felvázolni. E települések mindegyikére jellemző, hogy a régészeket foglalkoztató megyeközpont múzeumától távol található, eddig szinte alig voltak kutatva, azaz egy majdnem teljesen fehér foltként jelentkeznek szakmánk térképén.

Mindezek ellenére szinte folyamatos életet dokumentálhattam a fentiekben, kb. a Kr. e. 5500-tól kezdődően a török kor végéig. A probléma „csak” az, hogy 1. a régészeti adatok igen szórványosak, némely időszakokban – pl. vaskor – egy–két lelőhelyről tudunk, 2. vannak évszázadok, amelyekről információink sincs – pl. paleolitikum, az újkőkori eleje és vége, a rézkor szinte egésze, a bronzkor első fele, népvándorlások, 10–11. század – csak a határos területek lakottsága alapján vélelmezhetjük, hogy a vizsgált területen is éltek emberek, 3. elégtelen a középkori templom körüli temetők kutatottsága, 4. ismeretlenek a középkori települések, amelyekről szinte csak a terepbejárásokból tudunk, 5. ismeretlenek a késő középkori erődítések. Viszonylag jól megrajzolható a környezet évezredes változása, de a tájban élő ember fizikai antropológiájáról és genetikai állományáról – temetőfeltárások hiányában – elképzelésünk sem lehet.

Ezért nem utolsó sorban javaslom, hogy a legmodernebb, komplex kutatási és feldolgozási módszerek alkalmazásával az alábbi helyeken ásatásokat kellene végezni. Kerkákapolna–Várdombon, ahol nem csak a középső újkőkort, de a középkori várat is megismerhetnénk. A Kerka-völgye a közép-

európai neolitikáció szempontjából ugyanis kulcsfontosságú, hiszen az atlantikussá váló klíma és növényzeti zónában a juh/kecske tartásról egy helyi szarvasmarha háziasításával kellett biztosítani a megélhetést. Néhány bolygatatlan és ma még ismeretlen korú halomsírt¹²⁴ sem ártana feltárni, amelyek e térségben a késő bronzkor, a kora vaskor, a kelták és a római kor időszakába egyaránt tartozhatnak. Az őriszentpéteri templom körüli temetőben legalább egy 5 x 5 m-es szondát illene nyitni, annak használati ideje, de székelység történetével kapcsolatos DNS–vizsgálatok miatt is. Kercaszomor határában, a falutól délre lévő Pusztatemetőnek nevezett dombtetőn az Őrség, ma a legkorábbiként ismert templomának, de teljes temetőjének feltárására is lehetőség nyílna. Ez esetleg valamelyik régészeket képző egyetemünk több éves nyári tanátsatási programjaként is kivitelezhető lehetne. Órimagyarósd–Kastélypark erődítését ugyancsak érdemes lenne megásni, ahol a késő középkor–török kor erődített udvarháza látványos részleteinek felbukkanását remélhetjük. Talán még érintetlenebb, évszázadok óta bolygatatlan végházát ismerhetnénk meg a Felsőmarác határában található, a ma is beépítetlen hajdani Tótlak/Tótfalu esetében. Hitelesítő feltárást kellene végezni a bajánsényei török kori éremkincs előkerülési helyén, amivel tisztázni lehetne, hogy az érmekegyet egy hajdani lakótelken, netán egy lakóépületben vagy istállóban, esetleg másutt rejtették-e el? Ennek ürügyén ideje lenne mielőbb tudományosan feldolgozni és közzétenni az összes, hasonló korú Vas megyei éremkincset.

Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs egyik remek tanulmányukat így zárják: „... Sajnos rekonstruált térfejlődési modellünk régészeti ellenpróbái a mai napig hiányoz-

124 Draxler – Lippert, 1999. 350. p., Karte 7., Tab. 6. (Redő Ferenc munkája.)

nak, és ez előreláthatólag még nagyon hosszú ideig így is marad. Ennek igen egyszerű oka van. Nemcsak egyszerűen kutatási hiányosságról van ez esetben szó, hanem arról, hogy ezen az igen tagolt felszínű és egykor erdővel sűrűn benőtt területen szinte az összes megtelepedésre alkalmas helyet a mai napig folyamatosan lakják, a régen is művelhető pedig tovább művelik. Régészeti módszerekkel ily módon csekély lehetőségünk nyílik az egykori települési viszonyok rekonstrukciójára. Csak bizakodhatunk abban, hogy táblázatokban, valamint térképeken is bemutatott térosztódási és településtörténeti kronológiai modellünk egyszer mégis régészeti igazolást nyer!¹²⁵

Két hajdani munkatársam óhajának megfelelően – munkáim szerint – e tanulmányom megírásával talán sikerült kissé a jövő régész generációinak kutatását konkrét feltárási helyszínjavaslatokkal is támogatni, és nem csak a középkori térszervezés vonatkozásában.

Epilógus

1534-ben a kerca(szomor)i szőlőhegyről Battyhány Ferenc nemesi birtokot adományozott. Bedő György őrségi őrnagy 1642-ben írott leveléből tudjuk, hogy a szentpéteri (ma: Őriszentpéter) szőlőhegyről hegyvám- és dézsmabort fizettek a németújvári Batthyány Ádámnak. 1690-ben készült az első ismert szőlő összeírás a vidékről, amelyből megtudhatjuk, hogy a török hódoltság után alig maradtak élő szőlőhegyek. A felmérésben a kapás mérték szerepel, azaz 1 nap alatt egy ember által megkapálható mennyiség max. 1500–2000 töke. A 18. században megindult az intenzív szőlőtelepítés, azaz bortermelés, hogy 1785-re már 22 község határában műveljenek hegyvámos szőlőket.¹²⁶ A szőlő művelésének

125 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 527. p.

formáját nem csak az előbb idézett írott forrásoknak, de a címerábrázolásoknak,¹²⁷ valamint egy szerencsés régészeti adatnak köszönhetően is ismerjük. A fent már említett Bajánsénye dávidházi részén, az új vasút nyomvonalában 1998-ban egy gyalogszőlő karóhelyeinek sorait – magnetométeres felmérést követően – irányítással tártuk fel. A szőlő kora az egyik szenült karómaradvány radiokarbon kormeghatározása szerint: 197–175 ± 40 év BP, azaz az 1700-as évek vége – 1800-as évek eleje.¹²⁸ Az adat jelentőségét kiemeli, hogy szőlőültetvény ilyen nyomát nem, csak itt–ott szántóföldi művelés jeleit (pl. Bernecebaráti, Nagyborzsöny, Sümeg–Sarvaly, Kosba/Kospa)¹²⁹ sikerült eddig a Kárpát-medencében feltárni. Ez a régészettudomány meghatározó szerepét jelzi, amikor a feltárandó jelenség a történelem- és a néprajztudomány számára megközelíthetetlen¹³⁰ hiszen a mai felszín alatt rejtőzködik, amikor már túl vagyunk a hatályos törvény által megszabott kutatási időintervallum végén (1711).

126 Illés Péter: Hagyományos szőlőművelés és gyümölcsstermesztés az Őrségben. In: *Új: Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról.* Szombathely, 2017. 59–62. p.

127 Rainer Pál: „...a dombocskának a tetejéről egy természetesen árnyékolt és érett szőlőgerezdekkel termett szőlőtöke látszik kinőve” = *Életünk*, 2018. 8–9. sz. 72., 74., 78–79. p., 2–6., 8., 14., 16. ábra.

128 Pusztai, 2019. 286. p.; A C14 koradat első közlése történik itt a MTA ATOMKI (Debrecen) 1999. október 27-én kelt vizsgálati jegyzőkönyve alapján. Lásd SM RA Ltsz. 1312-99.

129 Nováki Gyula: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1975–1977. Szerk. Takács Imre. Bp., 1978. 55. p. 2. kép, 69. p. 13. kép; *Új: Szántóföldek nyomai a XIV – XVI. századból a Sümeg–Sarvalyi erdőben.* In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1984–1985. Szerk. Für Lajos. Bp., 1985. 27. p. 5. kép; *Torma István: Mittelalterliche Ackerfeld-spuren im Wald von Tamási.* (Komitat Tolna). = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1981. Fasc. 1–4. 250. p. Abb. 2.

130 Benkő, 2010. 244. p.